

Konrad Jażdżewski

Uwagi o chronologii ceramiki zachodniosłowiańskiej z wczesnego średniowiecza

Remarques sur la chronologie de la céramique slave occidentale du Haut Moyen Age

Na jedno z naczelných miejsc wśród zagadnień wyłaniających się przy opracowaniu dziejów i kultury naszych ziem w późnej starożytności i we wczesnym średniowieczu wysuwają się problemy ciągłości zjawisk kulturowych oraz ustalenia możliwie precyzyjnej chronologii absolutnej i względnej badanych zjawisk. Jest rzeczą znaną, że wśród licznych składników kultury ziem zachodniosłowiańskich właśnie ceramice przypada szczególnie ważna rola przy rozwiązywaniu zagadnień ciągłości kulturowej oraz problemów chronologicznych. Wiadomo przecież, że mieszkańcy tych ziem w rozmaitych odcinkach czasu na przestrzeni bez mała trzech tysięcy lat, bo od początków istnienia kultury łużyckiej aż do późnego średniowiecza, celowali w umiejętnym wytwarzaniu ciekawych i urozmaiconych form ceramicznych. Wystarczy dla przykładu przypomnieć sobie, jak znaczną rolę odegrała i jak wielki wpływ wywierała ceramika kultury łużyckiej przez cały czas swego istnienia na ceramikę kultur ościennych, przede wszystkim północnych, skandynawskich i bałtyjskich. Tak samo można w związku z powyższym przykładem unaoczyć sobie zdecydowaną przewagę ceramiki zachodniosłowiańskiej, a także i wschodniosłowiańskiej nad wczesnośredniowieczną ceramiką skandynawską, bałtyjską i ludów fińskich, a częściowo także nad niemiecką, przewagę wyrażającą się we wcześniejszym zastosowaniu ulepszonych technik garncarskich, w masowym eksporcie ceramiki słowiańskiej na te tereny lub w całkowitym, wprost niewolniczo wiernym przejściu form i ornamentów naczyń słowiańskich, idącym w ślad za przejściem ulepszonej techniki. O ile tedy w wielu innych dziedzinach kultury mieszkańcy naszych ziem sprzed sześciu, dziesięciu, dwudziestu i więcej nawet wieków ustępowali swym sąsiadom z północy, jak np. w dziedzinie metalurgii, to w zakresie produkcji garncarskiej wykazywali oczywistą wyższość, i to nie tylko w zakresie poziomu, ale także i ilości produkcji. Ten właśnie fakt, że ceramika stanowi u nas tak poważny ilościowo i powszechny składnik starożytny i wczesnośredniowiecznej kultury materialnej, jest jeszcze jednym z jej wielkich walorów przy badaniu problemów chronologicznych i zagadnień ciągłości kulturowej. Wiadomo przecież, że w większości stanowisk archeologicznych, gdzie zabytki z materiałów organicznych uległy najczęściej zagładzie, ceramika przeważa w spo-

sób zdecydowany nad innymi kategoriami zabytków.

Ale i tam również, gdzie przedmioty w normalnych warunkach łatwo niszczące, jak np. zabytki drewniane, skórzane, tkaniny, przedmioty z łyka, kory, włosów, szczątki roślin uprawnych itp., zachowały się tak znakomicie, jak w Gdańsku, ceramika stanowi składnik kultury materialnej bardzo poważny i „wszędobylski“ zarazem. Dochodzi do tego i to jeszcze, że skarby monet, dające najbardziej konkretne wiadomości o chronologii absolutnej, najczęściej znajdowane są w naczyniach glinianych, stwarzając dla nich tym samym szczególnie korzystną szansę w stosunku do innych rodzajów zabytków. Wiadomo też, że do zalet ceramiki należy jej dość znaczna „czułość typologiczna“ oraz fakt, iż zalicza się ona do tych składników kultury, które uważamy za najbardziej rodzime i za najbardziej związane z miejscem wytworzenia, choć nie da się zaprzeczyć, że i w tej kategorii wyrobów mamy formy „interregionalne“ lub będące przedmiotem daleko-śródnieraz handlu.

Mimo tych wszystkich wyliczonych powyżej walorów nastęrcza jednak ceramika, szczególnie słowiańska z końca czasów starożytnych i ze średniowiecza, mnóstwo trudności zajmującym się nią badaczom. Do datowania jej podchodzono w rozmaity sposób: starano się to robić za pomocą metod typologicznej i stratygraficznej, uwzględniano z rozmaitym powodzeniem zespoły znalezisk datowane monetami, ostatnio zaś jesteśmy świadkami bardzo starannego, wnikliwego badania technologii prymitywnej i współczesnej ceramiki i interpretowania przy jej pomocy dziejów rozwoju ceramiki słowiańskiej w przeszłości. Dopiero zespołowe i równomierne stosowanie wszystkich tych metod może dać pożądane wyniki.

W niniejszym krótkim szkicu traktuję zagadnienie technologii ceramiki słowiańskiej raczej drugorzędnie, poświęcając główną uwagę sprawie jej chronologii absolutnej oraz powiązaniom genetycznym tej ceramiki. Daleko nam jeszcze do takiego stanu, by móc dać obraz, który by był zadowalający. Na pewnych odcinkach mamy ogromne braki w materiale, na innych zaś odczuwamy niedostatki w obserwacji, a niekiedy nawet i niedociągnięcia w stosowaniu właściwej metody.

Już od dawna zwracała uwagę badaczy polskich kategoria ceramiki całkowicie ręcznie lepionej i mało lub też wcale nie zdobionej, która

TABLICA I — PLANCHE I

1. Naczynie ręcznie lepione z gliny „gruboziarnistej“ z kurhanu VI w m. Siedlemin, pow. jarociński, woj. poznańskie, z pogranicza III i IV w. $\frac{1}{6}$ (A. Karpińska, *Kurhany z okresu rzymskiego w Polsce...* s. 66, ryc. 49). 2. Naczynie ręcznie lepione o chropowatej powierzchni, pionowo obmazywane palcami, z jamy mieszkalnej 537 w m. Złota, pow. sandomierski, woj. kieleckie, z końca IV w. lub z 1 połowy V w. („Wiadomości Archeologiczne“, t. XVI, reed. z r. 1948, tabl. XXXVII, nr 14). 3. Ręcznie lepione naczynie o powierzchni chropowatej z paleniska 657 w m. Złota, pow. sandomierski, woj. kieleckie, z IV lub V w. („Wiadomości Archeologiczne“, t. XVI, reed. 1948, tabl. XXXVIII, 1). 4. Ręcznie lepione naczynie z grobu 153 w m. Spicymierz, pow. turecki, woj. poznańskie, z III w. („Wiadomości Archeologiczne“, t. XVI, reed. 1948, tabl. XIV, 1). 5. Ręcznie lepione naczynie z grobu 251 w m. Spicymierz, pow. turecki, woj. poznańskie, z III w. („Wiadomości Archeologiczne“, t. XVI, reed. 1948, tabl. XIV, 2).

1. Vase fait à la main, en pâte à gros grains, du tumulus VI de Siedlemin, distr. de Jarocin, dép. Poznań, de la fin du IIIe siècle ou bien du début du IVe siècle. $\frac{1}{6}$ *. 2. Vase fait à la main, à surface rugueuse, portant les traces d'un lissage vertical, du fond de cabane N° 537 de Złota, distr. de Sandomierz, dép. Kielce, de la fin du IVe siècle ou bien de la Ire moitié du Ve siècle. 3. Vase fait à la main, à surface rugueuse, du foyer 657 de Złota, distr. de Sandomierz, dép. Kielce, du IVe s. ou bien du Ve siècle. 4. Vase fait à la main de la tombe 153 de Spicymierz, distr. de Turek, dép. Poznań, du IIIe siècle. 5. Vase fait à la main de la tombe 251 de Spicymierz, distr. de Turek, dép. Poznań, du IIIe siècle.

* Quant à la bibliographie, consultez les textes en polonais.

TABLICA II — PLANCHE II

6. Ręcznie lepione naczynie typu praskiego. Praha XIX — Bubeneč, z jamy kulturowej z IV—VI w. (I. Borkovský, *Staroslovanská keramika ve střední Evropě*, tabl. I, 3). 7. Ręcznie lepione naczynie typu praskiego z osady z IV—VI w. Praha XIX — Bubeneč (I. Borkovský, *op. cit.*, tabl. I, 8). 8. Ręcznie lepione naczynie z nie ustalonej bliżej osady. Praha-Bubeneč lub Praha-Podbaba (I. Borkovský, *op. cit.*, tabl. II, 15). 9. Waza z II w. z m. Piskorzów, pow. oławski, woj. wrocławskie („Schlesiens Vorzeit“, N. F., t. 8, s. 28. ryc. 61). $\frac{1}{5}$.

6. Vase fait à la main du type dit „de Prague“, Praha — Bubeneč, d'une fosse contenant un matériel archéologique des IVe—VIe siècles. 7. Vase fait à la main du type dit „de Prague“ d'un établissement des IVe—VIe siècles. Praha XIX — Bubeneč. 8. Vase fait à la main provenant d'un établissement à Praha-Bubeneč ou bien Praha-Podbaba. 9. Vase du IIe s. de Piskorzów, distr. d'Oława, dép. Wrocław. $\frac{1}{5}$.

stanowi jeden z zasadniczych składników kultury wenedzkiej (grupy przeworskiej) w późnym okresie rzymskim, tj. w czasie od 200 do 375 r. n. e. Pierwszy Józef Kostrzewski wskazał na genetyczne związki tego rodzaju ceramiki z ceramiką zachodniosłowiańską z wczesnego średniowiecza. Uczynił to omawiając naczynia workowate lub jajowate z wgłębieniem pod krawędzią, reprezentowane m. in. w znanej grupie kurhanów typu siedleńskiego w Siedleminie w pow. jarocińskim (tabl. I, 1)¹. Rychło okazało się, że ceramika tego rodzaju jest szeroko rozpowszechniona na całym obszarze kultury wenedzkiej i że rozwój jej bez trudu da się prześledzić na terytorium tej kultury we wczesnym okresie rzymskim i w dalszej jeszcze przeszłości. Szereg wielkich osad i cmentarzysk z późnego okresu rzymskiego, z których dla przykładu wymienię tylko osadę w Złotej, pow. sandomierski (tabl. I, 2, 3)², oraz cmentarzysko w Spicymierzu w pow. tureckim (tabl. I, 4, 5)³, dostatecznie wyraźnie ilustruje to twierdzenie. Nasi koledzy, prehistorycy czescy (m. in. J. Filip, I. Borkovský i J. Poulik), z naciskiem podkreślali podczas zwiedzania muzeów polskich w Poznaniu, w Łodzi i w Warszawie, że oglądany tam przez nich ręcznie lepiony i nie zdobiony materiał ceramiczny z późnego okresu rzymskiego stanowi wyraźne wstępne stadium do form naczyń słowiańskich typu tzw. praskiego, datowanego przez nich na czas od V w. do 2 połowy VIII w. (tabl. II, 6—8)⁴. W niedawno ogłoszonym artykule stwierdza J. Poulik, jeden z najlepszych znawców wczesnośredniowiecznej ceramiki, że mnożą się dane wskazujące na to, iż „typ praski“ nie przyszedł jako forma gotowa z ziem polskich na teren Czechosłowacji, lecz że wytworzył się tam z form starszych kultury wenedzkiej (grupy przeworskiej), która miała się tu pojawić już w II w. n. e.⁵

Zarówno fakty, jak i teoretyczne rozważania prowadzą nas do wniosku, że już od samych początków nie możemy traktować wczesnośredniowiecznej ceramiki słowiańskiej jako jednolitej i jednolitej całości, podlegającej jednolitym prawom rozwojowym. Zasadniczym postulatem metodycznym jest niewątpliwie rozpatrywanie genezy, rozwoju i chronologii cera-

miki oraz wszystkich innych związanych z nią elementów w każdym regionie wielkiego obszaru słowiańskiego z osobna. Nie da się co prawda zaprzeczyć, że oprócz czynników prowadzących do regionalizacji form ceramiki istnieją także czynniki inne, być może silniejsze, które jeszcze nawet w późnym średniowieczu, kiedy poszczególne części Słowiańszczyzny były znacznie bardziej poodgradzane od siebie aniżeli dawniej i kiedy stawały się coraz bardziej obce sobie pod względem kulturalnym, sprawiają, że część zespołu ceramiki z obszaru całej Słowiańszczyzny jest zdumiewająco podobna do siebie zarówno co do techniki, jak i pod względem formy i ornamentu. Niemniej jednak nie możemy, mimo istnienia pewnych prawidłowości w ogólnosłowiańskim rozwoju garncarstwa, nie rozpatrywać zagadnień nas tu interesujących dla każdego regionu z osobna. Atoli od spełnienia tego słusznego postulatu wstrzymuje nas niestety aż nadto często brak konkretnego, dobrze datowanego materiału zabytkowego z pewnych odcinków czasu i wtedy musimy — wbrew tym założeniom — wypełniać luki przez szukanie analogii z dalszych obszarów.

W obrębie ceramiki kultury wenedzkiej można obserwować kilka równoległe biegnących nurtów. Jeden reprezentowany jest przez wyżej wspomnianą kategorię prostej, ręcznie lepionej i mało lub wcale nie zdobionej ceramiki (tabl. I, 1—5), drugi przez ceramikę również ręcznie lepioną, ale o urozmaiconych kształtach i o dość bogatej ornamentyce, nawiązującej częściowo do tradycji późnolatańskich oraz do wzorów celtyckich i klasycznych (tabl. II, 9), trzeci zaś w III i IV w. n. e. przez ceramikę toczoną, tzw. siwą (tabl. III, 10—11). Dość powszechnie przyjmuje się dziś, jak już wspomniano, że ceramika słowiańska wczesnośredniowieczna nawiązuje w swym głównym zrębie do pierwszego nurtu. Nurt drugi nie znalazł kontynuacji w czasach późniejszych. Już w III i IV w. stwierdzić możemy jego wyraźne osłabienie, wyrażające się w tym, że naczyń ręcznie lepionych o urozmaiconych formach i z bogatą ornamentyką jest bezsprzecznie mniej niż w pierwszych dwóch wiekach n. e. Począwszy od V w. n. e. nie dostrzegamy go już zupełnie. Zadowolającego wytłumaczenia tego zjawiska jeszcze nie mamy. Możemy tylko przypuszczać, że pozostaje ono w związku z opuszczeniem naszych ziem przez szereg plemion germańskich i z zerwaniem kontaktów ze światem klasycznym oraz z obniżeniem się poziomu wytwórczości na naszych ziemiach w wyniku przemian politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturalnych w końcu IV w. Nurt trzeci z tzw. ceramiką siwą, toczoną, którego korzenie tkwią w tradycjach celtycko-trackich rejonu sudecko-karpackiego i który potem czerpał dodatkowe podniety ze świata klasycznego i czarnomorskiego, utrzymał się po IV w. tylko w niektó-

¹ J. Kostrzewski, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, wyd. 2, Poznań 1923, s. 196, ryc. 701, i w szeregu następnych prac tego autora.

² J. Marciniak, *Przyczynki do zagadnienia ciągłości osadnictwa na ziemiach polskich w świetle badań wykopaliskowych w Złotej w pow. sandomierskim*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 16 : 1939, reedycja w r. 1948, s. 234 n., tabl. XXXIV—XLI.

³ K. Jażdżewski, *Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich*, *ibidem*, s. 138—139, tabl. XIV.

⁴ Por. J. Filip, *Pradzieje Czechosłowacji*, Poznań 1951, s. 389; J. Eisner, *Devínska Nová Ves*, Bratislava 1952, s. 252.

⁵ J. Poulik, *Staroslovanské mohylové pohřebiště v Přitlukách na Moravě*, „Archeologické Rozhledy“, R. 3 : 1951 z. 2—3, s. 97—100, ryc. 66—77.

TABLICA III — PLANCHE III

10. Czara toczona (wzgl. silnie obtaczana) na kole, z IV w., z m. Jaroniów, pow. głubczycki, woj. opolskie („Schlesiens Vorzeit“ N. F., t. 8, s. 33, nr 111). ¹/₆. 11. Naczynie zasobowe toczone (lub silnie obtaczane), z IV w., z m. Jaroniów, pow. głubczycki, woj. opolskie („Schlesiens Vorzeit“, N. F., t. 8, s. 33, nr 116). ¹/₆. 12. Naczynie toczone (lub silnie obtaczane) z m. Oszczywilk, pow. kaliski, woj. poznańskie, z grobu z 1 poł. VI w. (wg zdjęcia w archiwum Muzeum Archeologicznego w Łodzi). 13. Misa toczona (lub silnie obtaczana) z I połowy V w. z m. Ługi, pow. górski, woj. wrocławskie („Altschlesien“, t. 7, z. 1, s. 35, ryc. 26). ¹/₄.

10. Coupe fortement façonnée au tour (ou bien fortement façonnée à la main et au tour) de Jaroniów, distr. de Głubczyce, dép. Opole, du IVe siècle. ¹/₆. 11. Vase à provisions façonné au tour (ou bien fortement façonné à la main et au tour) du IVe siècle de Jaroniów, distr. de Głubczyce, dép. Opole. ¹/₆. 12. Vase façonné au tour (ou bien fortement façonné à la main et au tour) de la localité Oszczywilk, distr. de Kalisz, dép. Poznań, recueilli dans une tombe de la 1re moitié du VIe s. 13. Écuille façonnée au tour (ou bien fortement façonnée à la main et au tour) de la 1re moitié du Ve siècle de Ługi, distr. de Góra, dép. Wrocław. ¹/₄.

TABLICA IV — PLANCHE IV

14. Naczynie obtaczane z VII w. z m. Syrynia, pow. rybnicki, woj. katowickie, z ziemianki-jamy VI. ²/_s (*Badania prehistoryczne w woj. śląskim w latach 1937—1938*, s. 32, ryc. 32, nr 2). 15—18. Naczynie obtaczane z VII—VIII w., z górnej i dolnej warstwy kulturowej grodziska w m. Klenica, pow. i woj. zielonogórskie. ¹/_s („*Altschlesien*“, t. 7, z. 1, ryc. 6—9, na s. 63).

14. Vase façonné à la main et au tour du VIIe s. de Syrynia, distr. de Rybnik, dép. Katowice, provenant du fond de cabane VI. ²/_s. 15—18. Vases façonnés à la main et au tour des VIIe et VIIIe siècles, trouvés dans la couche archéologique supérieure et inférieure de l'enceinte fortifiée de Klenica, distr. et dép. Zielona Góra. ¹/_s.

TABLICA V — PLANCHE V

19—23. Naczynia obtaczane z VII—VIII w., z górnej i dolnej warstwy kulturowej grodziska w m. Klenica, pow. i woj. zielonogórskie. $\frac{1}{s}$ („Altschlesien“, t. 7, z. 1, ryc. 19, 21—22, 25—26 na s. 67). 24—26. Naczynia obtaczane z VII—VIII w. z grodziska w m. Gostyń, pow. głogowski, woj. zielonogórskie. $\frac{1}{s}$ („Altschlesien“, t. 7, z. 1, s. 79, ryc. 1, nr 3 i 5, s. 81, ryc. 2, nr 1).

19—23. Vases façonnés à la main et au tour des VIIe et VIIIe siècles, trouvés dans la couche archéologique supérieure et inférieure de l'enceinte fortifiée de Klenica, distr. et dép. Zielona Góra. $\frac{1}{s}$. 24—26. Vases façonnés à la main et au tour des VIIe et VIIIe siècles, trouvés dans l'enceinte fortifiée de Gostyń, distr. de Głogów, dép. Zielona Góra. $\frac{1}{s}$.

rych punktach dawnego obszaru kultury wenedzkiej, niemniej jednak wywarł on wpływ na późniejsze kształtowanie się wczesnośredniowiecznej ceramiki słowiańskiej. Dziś wiemy już konkretnie, że na Śląsku i w południowo-wschodniej Wielkopolsce (Oszczywilk, pow. kaliski) grupa ceramiki tzw. siwej, toczonej, utrzymała się poprzez V w. do początku VI w. (tabl. III, 12—13)⁶. Wydaje się, że podobnie miała się rzecz na terenie Małopolski, szczególnie w rejonie niezwykłe wysoko stojącej masowej produkcji ceramiki siwej, toczonej, koło Tropiszowa, Igołomi i Zofipola w pow. miechowskim oraz koło Kościelnik-Cia w pow. krakowskim. Fakt tak długiego trwania tej technicznie wysoko stojącej ceramiki w południowo-zachodniej części ziem polskich oraz przetrwania jej do okresu wędrówek ludów nie był bez znaczenia dla dalszego rozwoju ceramiki słowiańskiej na tych terenach. Wiemy, że na Śląsku, i to zarówno Górnym, jak i Dolnym, możemy śledzić istnienie form kontynuujących tradycje ceramiki toczonej siwej w VII w. i w wiekach następnych. Dowodzą tego m. in. znane znaleziska z Syryni w pow. rybnickim (tabl. IV, 14)⁷, z Klenicy (Dziecina) w pow. zielonogórskim (tabl. IV, 15—18, tabl. V, 19—23), z Gostynia w pow. głogowskim (tabl. V, 24—26, tabl. VI, 27—28) i z Popęszyc w pow. koźuchowskim⁸. Występująca tam wczesnośredniowieczna protopolska (prapolska) ceramika wykazuje w dziedzinie formy i ornamentyki tak ścisłe związki z miejscową ceramiką z okresu wędrówek ludów, że nawet badacze niemieccy już przed kilkunastu laty podkreślali wielkie trudności w odróżnieniu jednej kategorii od drugiej. Ogólnie biorąc można jednak stwierdzić pewną regresję w dziedzinie techniki wyrobu naczyń: zamiast doskonałego toczenia (wzgl. obtaczania), znanego nam z IV i V w., spotykamy w wiekach późniejszych mniej staranne obtaczanie, które dopiero u progu późnego średniowiecza przeradza się ponownie w dawną wysoką technikę garncarską. Wpływy ceramiki siwej z późnego okresu rzymskiego i z okresu wędrówek ludów, eksportowanej z południa Polski do ziem Polski środkowej i północnej (obok rodzimej fabrykacji tej

udoskonalonej ceramiki na ostatnio wymienionych ziemiach), widoczne są także w obrębie ręcznie lepionej ceramiki z tego czasu. Widać to na przykład na niektórych formach naczyń z późnego okresu rzymskiego, znalezionych w Brześciu Kujawskim (tabl. VI, 29)⁹, lub na fragmentach wielkich, ręcznie lepionych naczyń zasobowych ze zgrubiałym, nieregularnie facetowanym brzegiem, znalezionych w Łęczycy, które z tej właśnie racji byłbym skłonny odnieść do V w. lub do 1 połowy VI w. (tabl. VII, 30).

Dotychczasowe obserwacje, oparte na danych natury stratygraficznej i typologicznej oraz na znaleziskach ściśle datowanych monetami lub innymi rodzajami zabytków, skłaniały badaczy na ogół do przyjmowania dla wczesnośredniowiecznej ceramiki zachodniosłowiańskiej trzech zasadniczych faz rozwojowych: *pi er w s z e j*, w której na znacznych połaciach zachodniej Słowiańszczyzny dominuje wyłącznie prymitywna ceramika ręcznie lepiona, bardzo mało lub wcale nie zdobiona, *drugiej*, podczas której na większości tego terytorium współistnieje także sama ceramika całkowicie ręcznie lepiona z ceramiką lepioną na prymitywniejszym kole garncarskim (jednotarczowym ręcznym) i obtaczaną w sposób mniej lub więcej doskonały, przy czym obie kategorie ceramiki odznaczają się już znacznie większym bogactwem ornamentyki, oraz *tr z e c i e j*, w której na całym obszarze zachodniej Słowiańszczyzny panuje wszechwładnie i niemal wyłącznie ceramika silnie obtaczana, wykonywana sposobem rzemieślniczym na najczęściej już udoskonalonym kole garncarskim (zapewne ulepszonym jednotarczowym ręcznym i prawdopodobnie też dwutarczowym sponowym i jednotarczowym sponowym z krzyżakiem), z dnami wklęsłymi, zaopatrzonymi najczęściej w znaki garncarskie, oraz z ornamentyką wykonywaną mechanicznie i uboższą z biegiem czasu. Podział ten w zasadzie jest słuszny; trzeba jednak liczyć się z istnieniem szeregu modyfikacji regionalnych. I tak np. na Śląsku i na Morawach mamy do czynienia już w pierwszej fazie częściowo z ceramiką silnie obtaczaną, gdy tymczasem na obszarach położonych bardziej na północ i na zachód od Śląska ceramika tego rodzaju pojawia się znacznie później¹⁰, bo dopiero przy końcu X w., nad Łabą zaś środkową i dolną jeszcze później. Wydaje się, że wokół jądra terytorialnego obejmującego Śląsk, zachodnią Małopolskę i Morawy, na którym panowała (jako kontynuacja zjawiska reliktoowego) technicznie najbardziej rozwinięta ceramika słowiańska w wiekach VI, VII i VIII, układały się kon-

⁶ H. Zeiss, *Die Zeitstellung des Reitergrabes von Königsbruch, Kr. Guhrau, „Altschlesien“*, t. 7: 1938, s. 34 n.; W. Boege, *Ein Beitrag zum Formenkreis der vandalischen Irdenware aus der Völkerwanderungszeit*, *ibidem*, s. 44 n.; J. Fitzke, *Odkrycie osady z wczesnego okresu rzymskiego i cmentarzyska z okresu wędrówek ludów w Oszczywilku w pow. kaliskim, „Z otchłani wieków“*, R. 9: 1934 z. 2, s. 21 n.; E. Petersen, *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6.—8. Jahrhunderts*, Leipzig 1939, s. 77, 119—121.

⁷ J. Kostrzewski, *Sprawozdanie z badań prehistorycznych na Śląsku w roku 1937. Badania prehistoryczne w województwie śląskim w latach 1937—1938*, „PAU, Wyd. Śląskie, Prace Prehist.“, nr 5, s. 39.

⁸ Por. prace E. Petersena, K. Langenheima i M. Jahna w „Altschlesien“, t. 7: 1938 z. 1, i K. Langenheima w „Altschlesien“, t. 8: 1939.

⁹ K. Jażdżewski, *Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 16: 1939, reed. 1948, s. 138, tabl. XIV, 8.

¹⁰ Por. pracę H. A. Knorra, *Die slawische Keramik zwischen Elbe und Oder*, Leipzig 1937.

TABLICA VI — PLANCHE VI

27. Naczynie obtaczane z VII—VIII w., z grodziska w m. Gostyń, pow. glogowski, woj. zielonogórskie. $\frac{1}{2}$ („Altschlesien“, t. 7, z. 1, s. 81, ryc. 2, nr 3). 28. Zespół zabytków z VII—VIII w. z grodziska w m. Gostyń, pow. glogowski, woj. zielonogórskie, z miejsca 1 (E. Petersen, *Der ostelbische Raum...*, s. 64, ryc. 91). 29. Ręcznie lepiona czarka z III w., imitująca czarki toczone, z jamy odpadkowej A na stan. 3 w m. Brześć Kujawski, pow. włocławski, woj. bydgoskie. $\frac{1}{2}$ („Wiadomości Archeologiczne“, t. XVI, reed. 1948, tabl. XIV 8).

27. Vase façonné à la main et au tour des VIIe et VIIIe siècles, trouvé dans l'enceinte fortifiée de Gostyń, distr. de Głogów, dép. Zielona Góra. $\frac{1}{2}$. 28. Groupe d'objets trouvés dans l'enceinte fortifiée de Gostyń, distr. de Głogów, dép. Zielona Góra, des VIIe et VIIIe siècles. 29. Petite coupe faite à la main (IIIe siècle), imitant les coupes façonnées au tour, recueillie dans la fosse à déchets N° A de la station 3 de Brześć Kujawski, distr. de Włocławek, dép. Bydgoszcz. $\frac{1}{2}$.

centrycznie strefy coraz bardziej opóźnionej w rozwoju technicznym ceramiki. Ponieważ ograniczam się tu tylko do rozpatrywania ceramiki zachodniosłowiańskiej, nie uwzględniam oddziaływań innych ośrodków wyżej rozwiniętego garncarstwa, których istnienie znane nam jest z Rusi Kijowskiej, z obszarów bałkańskich, podległych bezpośrednim oddziaływaniom kultury bizantyjskiej, a także z ziem nad środkowym Dunajem, gdzie tradycje późnorzymskie dotrwały do VI, a nawet — jak się zdaje — do VII w.

Obserwacje poczynione dotychczas skłaniają mnie do wniosku, że na znacznych połaciach ziem polskich (bez Śląska oraz zachodnich i południowych połaci Małopolski) pierwsza faza rozwojowa omawianej ceramiki przypada na okres wędrówek ludów (375—568) i na początek I okresu wczesnośredniowiecznego (568—600), faza druga na późniejszą część tego okresu (600—800) i na II okres wczesnośredniowieczny (800—950), faza trzecia na III okres wczesnośredniowieczny (950—1300).

Rezultaty badań na terenie Czechosłowacji, głównie na terenie Moraw, ujmuje J. Pouлік¹¹ w ten sposób, że dzieli on wczesnośredniowieczną ceramikę słowiańską na 4 fazy rozwojowe: f a z ę I (375/400—650), dla której charakterystyczna jest całkowicie ręcznie lepiona i nie zdobiona ceramika typu tzw. praskiego (rozwojowo jest to odpowiednik fazy pierwszej na terenie środkowych i północnych połaci ziem polskich), f a z ę II (650—800) z ceramiką lepiącą dość prymitywnie na ręcznym kole garncarskim i przeważnie zdobioną mało regularnymi wzorami (rozwojowo jest to odpowiednik starszego odcinka fazy II na wzmiankowanych wyżej ziemiach polskich), f a z ę III (800—950) z ceramiką lepiącą staranniej na jakimś bardziej udoskonalonym kole (jednotarczowym sponowym z krzyżakiem?), z dość mocno rozwiniętymi profilami krawędzi naczyń, ze znacznie staranniejszą i dość bogatą ornamentyką, pokrywającą większą część naczyń, oraz z dnami najczęściej płaskimi, niekiedy noszącymi na sobie odciski wystającej osi koła garncarskiego (rozwojowo jest to odpowiednik młodszego odcinka fazy II na wymienionych ziemiach polskich), oraz f a z ę IV (950—1200) z ceramiką najbardziej technicznie rozwiniętą, obtaczaną silnie na nożnym (?) kole garncarskim (dwutarczowym sponowym?), z bardzo silnie profilowanymi krawędziami, z dnami wklęsłymi, zaopatrzonymi najczęściej w znaki garncarskie, z ornamentyką uboższą w miarę postępu czasu i koncentrującą się głównie pod krawędziami naczyń (rozwojowo jest to odpow-

wiednik fazy trzeciej w strefach środkowych i północnych ziem polskich).

W odniesieniu do Śląska i zapewne do zachodnich i południowych części Małopolski (mniej więcej terytorium Wiślan) można by wyróżnić dwie zasadnicze fazy rozwojowe słowiańskiej ceramiki wczesnośredniowiecznej: fazę I (375—950), odpowiadającą rozwojowo drugiej fazie na obszarze reszty ziem polskich (fazy takiej, w której panowałyby na Śląsku i w przyległych częściach Małopolski wyłącznie ceramika ręcznie lepiona, nie ma — jak się zdaje — wcale), ewentualnie z podziałem na odcinek starszy (a) (375—550), w którym obok ceramiki ręcznie lepionej współistnieje ceramika tzw. siwa, toczona, i na odcinek młodszy (b) (550—950) z ceramiką ręcznie lepiącą i obtaczaną na prymitywniejszym kole garncarskim, oraz fazę II (950—1250/1300) (odpowiednik rozwojowy fazy trzeciej na terenie innych ziem polskich) z ceramiką silnie obtaczaną na udoskonalonym (może nawet dwutarczowym sponowym) kole garncarskim.

Dla nadodrzańskich połaci ziem sorabskich i wieleckich można by z pewnym wahaniem (m. in. na podstawie bałamutnych nieraz danych H. A. Knorra)¹² przyjąć następujący schemat rozwojowy ceramiki: f a z a I od 375 do 650 (?), f a z a II od 650 do 985 i f a z a III od 985 do 1300. Dla nadłabskich zaś partii ziem sorabskich i obodryckich należałoby może przyjąć taki schemat: f a z a I od 568 lub 600 do 700 (?), f a z a II od 700 (?) do 1050 i f a z a III od 1050 do 1200 lub 1250.

Podane tu schematy chronologiczne ceramiki zachodniosłowiańskiej mają na celu jedynie uwypuklenie jej faz rozwojowych. Rzecz oczywista, że na każdym z tych terytoriów dążyć trzeba do dokonania o wiele precyzyjniejszych podziałów, opartych głównie na dobrze datowanych zespołach zabytków. Próbę taką podjął u nas W. Hensel¹³. W jego ujęciu wczesnośredniowieczna ceramika z Wielkopolski dzieli się na 5 faz, fazę A od 400 do 600 r., fazę B od 600 do 800 r., fazę C od 800 do 950 r., fazę D od 950 do 1100 r. i fazę E od 1100 do 1250 r. Niestety, autor nie uzasadnił bliżej tego podziału odsyłając czytelników do wywodów, które ogłosi w jednym z dalszych tomów swego dzieła. Sygnalizuje on tu też pewne modyfikacje w tym podziale, które ma zamiar w dalszych tomach przeprowadzić. Na razie jednak musimy trzymać się tego podziału.

Z analizy materiałów opublikowanych w dalszym ciągu tej pracy można by wywnioskować, że jego okres A odpowiadałby wyróżnionej przez nas fazie pierwszej, okresy B i C fazie drugiej, okresy D i E naszej fazie trze-

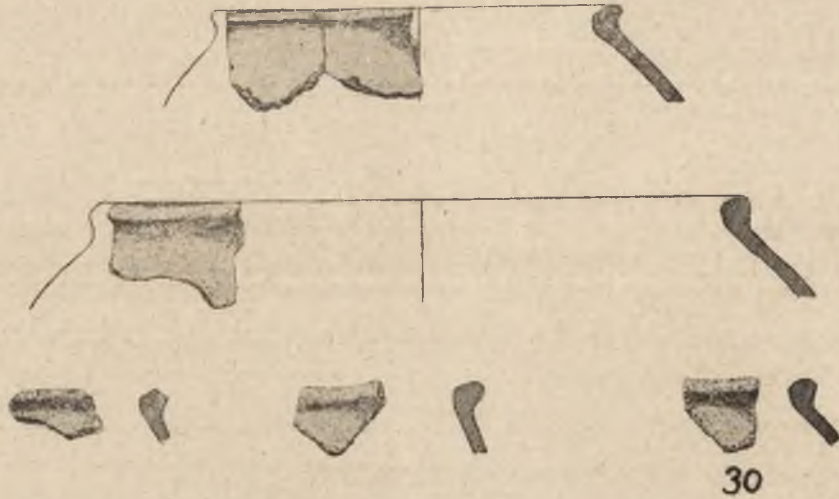
¹¹ J. Pouлік, *Staroslovanská Morava*, Praha 1948, s. 14; tenże, *Jižní Morava — země dávných Slovanů*, Brno 1950, s. 122; tenże, *Staroslovanské mohylové pohřebiště v Přitlukách na Moravě*, „Archeologické Rozhledy“, R. 3: 1951 z. 2—3, s. 97—100.

¹² Por. *Die slawische Keramik zwischen Elbe und Oder*.

¹³ *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1950, s. 5—6.

kiej. Zgodność w chronologii absolutnej obu tych podziałów jest dość znaczna. Jedynie w odniesieniu do końcowej daty ostatniej fazy E można mieć zastrzeżenia, albo-

w ziemi łęczyckiej i na Pomorzu Gdańskim nie do 1250 r., jakby to wynikało z podziału W. Hensla, ale co najmniej do 1300 r., a nawet — jak się zdaje — nieco poza tę datę, do lat

TABLICA VII — PLANCHE VII

30. Ułamki ręcznie lepionych naczyń zasobowych z facetowaną krawędzią, z końca V w. lub z I połowy VI w., z osady na kępie pod grodziskiem w m. Tum, pow. łęczycki, woj. łódzkie (Muzeum Archeologiczne — Łódź).
31. Ręcznie lepione naczynie kultury wenedzkiej z III w. z grobu X na cmentarzysku w m. Biała, stan. 1, pow. i woj. łódzkie. Ok. 1/s. (Muzeum Archeologiczne — Łódź).

30. Tessons de vases à provisions faits à la main, aux bords facetés, de la fin du Ve s. ou bien de la Ire moitié du VIe s., trouvés dans l'établissement situé sur la butte près de l'enceinte fortifiée de Tum de l'ancienne Łęczyca, distr. de Łęczyca, dép. Łódź. 31. Vase fait à la main de la culture vénète du IIIe s., provenant de la tombe X du cimetière de Biała, st. 1, distr. et dép. Łódź. Env. 1/s.

wiem nowsze badania na całym szeregu dobrze datowanych stanowisk (m. in. w Łęczycy i w Gdańsku) wykazały ponad wszelką wątpliwość, że ceramika tego podokresu bez jakichkolwiek istotnych zmian trwa przynajmniej

1330—1340. Jest prawdopodobne, że przyszłe badania potwierdzą podział dokonany przez W. Hensla, w tej chwili jednak wydaje się, że dane uzasadniające takie, a nie inne trwanie poszczególnych faz podziału są bardzo rozmaitej

jakości i konkretnie uchwytnie tylko w pewnych odcinkach czasowych. Wspomniany autor aż nadto często przy określaniu wieku opracowanego przez siebie materiału używa określeń ta-

TABLICA VIII — PLANCHE VIII

32. Ręcznie lepione naczynie kultury wenedzkiej z III w. z grobu 24 na cmentarzysku w m. Ciosny — Folwark, pow. i woj. łódzkie (pole Błaszczyka). Ok. 1/4. (Muzeum Archeologiczne — Łódź, nr kat. 907/1932). 33. Ręcznie lepione naczynie kultury wenedzkiej z III w. z grobu 1 na cmentarzysku w m. Kościelna Wieś, pow. kaliski, woj. poznańskie, stan. 1. Ok. 1/4 (Muzeum Archeologiczne — Łódź, nr kat. 1393/1937).

32. Vase fait à la main de la culture vénète (IIIe s.) recueilli dans la tombe 24 du cimetière de Ciosny — Folwark, distr. et dép. Łódź. Env. 1/4. 33. Vase fait à la main de la culture vénète (IIIe s.), provenant de la tombe 1 du cimetière de Kościelna Wieś, distr. de Kalisz, dép. Poznań. Env. 1/4.

kich, jak faza A—B, B—C itp. (nie tylko dla zespołów, ale także dla pojedynczych przedmiotów), dając tym wyraźny dowód, że materiał zabytkowy przy naszym obecnym stanie wiedzy najczęściej nie daje się jeszcze wtłoczyć w ramy takiego szczegółowego podziału. Wiadomo np., że z chwilą kiedy na ziemiach polskich zapanowała powszechnie silnie obtaczana ceramika, wykonywana sposobem rzemieślniczym na ulepszonym kole garncarskim (ceramika z wklęsłymi dnami i ze znakami garncarskimi na nich), co — jak nam wiadomo ze znalezisk datowanych monetami — nastąpiło w 2 połowie X w. (ok. 950 r.), dalszy rozwój tego gatunku ceramiki w ciągu następnych 350 lat odbywał się tak powoli, a ona sama tak niewielkim ulegała zmianom, że np. wyróżnienie faz D i E Hensla musi dziś nastęrczać bardzo poważne trudności, o ile byśmy ograniczyli się do samej ceramiki nie biorąc pod uwagę i innych kategorii zabytków, gdzie istotnie można stwierdzić w tym lub innym wypadku formy charakterystyczne tylko dla jednej z tych faz. Rezultaty badań w Lutomiersku, Łęczycy i Gdańsku są najlepszym sprawdzianem słuszności tego twierdzenia. Niewątpliwie uda nam się w czasie najbliższym na podstawie tak precyzyjnych podziałów stratygraficznych, jak np. w Gdańsku, gdzie można wyróżniać warstwy w odstępach średnio co 25 lat, oraz w oparciu o połączoną z tym analizę dziedzicznych znaków garncarskich¹⁴ ustalić wiek absolutny warstw niektórych stanowisk wczesnośredniowiecznych w Polsce, co z kolei przyczyni się wydatnie do uściślenia podziałów w obrębie III okresu wczesnośredniowiecznego. Niemniej jednak widać, że zmechanizowanie produkcji garncarskiej w tym okresie wpłynęło na to, iż ceramika stała się w tym czasie mniej „czuła“ pod względem typologicznym.

Rzućmy z kolei okiem na to, co stanowi może podstawę do wymienionych wyżej schematów chronologicznych ceramiki zachodniosłowiańskiej. Nie sposób tu oczywiście w krótkim szkicu ująć to dokładnie lub zadowalająco. Ale mimo to sądzę, że nie od rzeczy będzie przyjrzeć się niektórym szczegółom.

Dolną granicę chronologiczną stanowi, jak to już na początku tego szkicu kilkakrotnie wspomniano, niezdobiona lub mało zdobiona ceramika kultury wenedzkiej z późnego okresu rzymskiego. Przykładem może tu być, poza wspomnianymi już stanowiskami z Siedlemina w pow. jarocińskim i ze Spicymierza w pow. tureckim, wielkie cmentarzysko w Koninie,

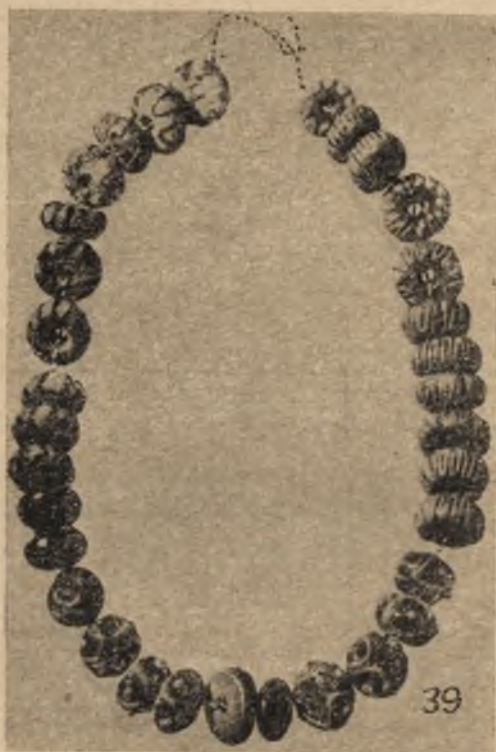
¹⁴ Wymienić tu należy prace: Z. Kołosówny, *Z badań nad zabytkami garncarskimi z okresu wczesnodziejowego*, „Slavia Antiqua“, t. 2: 1952 z. 2, s. 438 n., oraz W. Hensla, *Metoda datowania ceramiki wczesnodziejowej na podstawie znaków garncarskich na dnach naczyń*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU“, 1950, z. 2, s. 71—74.

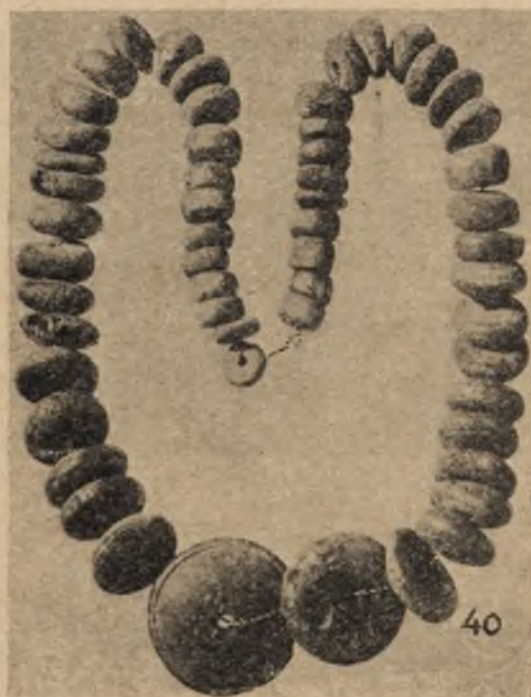
TABLICA IX — PLANCHE IX

34. Ręcznie lepione naczynie kultury wenedzkiej z III w. z cmentarzyska w m. Zalew II, pow. łaski, woj. łódzkie. $\frac{1}{4}$ (Muzeum Archeologiczne — Łódź, nr inw. 173 35. Ręcznie lepione naczynie kultury wenedzkiej, zaopatrzone w półksiężycowatą listewkę, z jamy mieszkalnej nr 569 z osady w m. Złota, pow. sandomierski, woj. kieleckie, z IV—V w. $\frac{1}{4}$ („Wiadomości Archeologiczne“, t. XVI, reed. 1948, tabl. XXXXI, 1). 36. Ręcznie lepione naczynie z półksiężycowatą listewką z V w. z cmentarzyska w m. Lanžhot, okr. Brėclav, Morawy. $\frac{1}{5}$ (J. Poulik, *Staroslovanská Morava*, tabl. VI, 3). 37. Ręcznie lepiona popielnica z półksiężycowatymi listewkami z okresu wędrówek ludów (wzgl. z początku I okresu wczesnośredniowiecznego: V—VI w.) z kurhanu nr 63 w m. Sadzarzewice (Sadersdorf) koło Gubina, Łużyc (J. Neustupný, *Pierwobytnaja istorija Łużicy*, Praha 1947, s. 124, ryc. 38).

34. Vase fait à la main de la culture vénète (IIIe s.) recueilli dans le cimetière de Zalew II, distr. de Łask, dép. Łódź. $\frac{1}{4}$. 35. Vase fait à la main de la culture vénète, avec listel lunulé collé à la panse, provenant du fond de cabane No 569 de l'établissement de Złota, distr. de Sandomierz, dép. Kielce, du IVe et Ve siècles. $\frac{1}{4}$. 36. Vase fait à la main avec listel lunulé collé à la panse recueilli au cimetière de Lanžhot, ardt. Brėclaw en Moravie. $\frac{1}{5}$. 37. Urnecinéraire faite à la main avec des listels lunulés collés à la panse, provenant de la période des migrations (ou bien du début de la 1re période du Haut Moyen Age — V^e—VIe s.), recueillie dans le tumulus No 63 à Sadzarzewice (Sadersdorf), près de Gubin en Lusace.

41

TABLICA X — PLANCHE X

38. Słabo obtaczane naczynie z pogranicza VI i VII w. z odciskiem osi koła garncarskiego na dnie, z m. Toliszczek, pow. lęborski, woj. gdańskie. $\frac{1}{2}$. Zawierało ono skarb, złożony z przedmiotów przedstawionych na ryc. 39—41 (E. Petersen, *op. cit.*, ryc. 22d na s. 21).
 39. Naszyjnik z paciorków ze szkła i z emalii (E. Petersen, *op. cit.*, ryc. 22c na s. 21). $\frac{1}{2}$.
 40—41. Paciorki ze szkła i z bursztynu oraz kółka srebr. ze splecionymi końcami (E. Petersen, *op. cit.*, ryc. 22 a—b na s. 20). Ryc. 40 — $\frac{1}{2}$, ryc. 41. $\frac{1}{1}$.

38. Vase faiblement façonné à la main et au tour (fin du VIe ou bien début du VIIe s.), au fond portant l'empreinte de l'essieu saillant du tour de potier, de la localité de Toliszczek, distr. de Lębork, dép. Gdańsk. Il contenait le dépôt composé d'objets représentés sur les fig. 39—41. $\frac{1}{2}$. Collier de perles en verre et en émail. 40—41. Perles d'ambre jaune et petits anneaux d'argent aux extrémités enlacées. $\frac{1}{1}$.

przypadające na II i III w. i opracowane przez Bogdana Kostrzewskiego¹⁵, oraz szereg innych współczesnych stanowisk z Polski środkowej. Rzecz znamienita, że w środkowej strefie naszego kraju ceramika ta reprezentowana jest zarówno przez naczynia o profilu jajowatym, jak i dwustożkowym, zgodnie z przejściowym charakterem tej strefy (tabl. VII, 31, tabl. VIII, 32 i 33, tabl. IX, 34). Inaczej ma się rzecz na terenie znanej osady z IV i V w. w Złotej w pow. sandomierskim. Występująca tam ręcznie lepiona ceramika reprezentowana jest wyłącznie przez szorstkie naczynia jajowate. Jedno z nich zasługuje na szczególną uwagę. Jest to mianowicie naczynie, które ma naklejoną na brzuścu listwę półksiężycowatą (tabl. IX, 35)¹⁶. Rzadki ten szczegół odnajdujemy na jednym z naczyń ręcznie lepionych typu praskiego z miejscowości Lanžhot w okręgu sądowym Brno na południowych Morawach (w widłach rzeki Morawy i Dyji), które już R. Pittioni określił jako słowiańskie (tabl. IX, 36)¹⁷, a które badacze czescy datują na V w. na podstawie towarzyszących tego rodzaju ceramice owalnych sprzączek żelaznych do pasa, pierwotnych żelaznych krzesiw dwukabłąkowych i ozdobnych grzebieni (patrz cytowane już wielokrotnie prace J. Poulíka, a także J. Filipa, I. Borkovskiego i innych). Podobne naczynie znane jest z Sadzarzewic w pow. gubińskim (z ciepłarnego cmentarzyska kurhanowego, trwającego od późnego okresu rzymskiego do okresu wędrówek ludów lub do I okresu wczesnośredniowiecznego — tabl. IX, 37)¹⁸. Przy sposobności nie od rzeczy będzie może wspomnieć, że i na terenie wschodniej Słowiańszczyzny mamy dowody na istnienie podobnego rozwoju form wczesnośredniowiecznej ceramiki słowiańskiej. Mianowicie w miejscowości Chorsk w pow. stolińskim, koło Dawidgródka, a więc w samym sercu Polesia, na ziemi znanych nam później z historii Drewlan, odkryto w 1937 r. cmentarzysko z grobami jamowymi, z których jeden zawierał naczynie typu praskiego o szorstkiej powierzchni, całkowicie ręcznie lepione, z karbowaną krawędzią, w towarzystwie żelaznej owalnej sprzączki do pasa, datującej zespół na V w. Naczynie to, które znajduje się w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie, ma może najbliższy odpowiednik w naczyniu z placu Loretańskiego w Pradze (Praha IV — Loretańské námě-

sti) z grobu 105¹⁹. Skąpe wzmianki o tym bardzo ciekawym i ważnym znalezisku znanym mi z autopsji, a umacniającym datowanie najstarszej fazy wczesnośredniowiecznej ceramiki słowiańskiej przez naszych kolegów czeskich (podobnie zresztą jak znaleziska ze Złotej w pow. sandomierskim), zawarte są w cytowanej już pracy J. Marciniaka²⁰ i w „Z otchłani wieków”²¹. Jeszcze raz wskazać tu trzeba na wielki walor ceramiki z Łęczycy z najstarszej warstwy na terenie osady podgrodowej na kępie, która zarówno przez swe nawiązania do naczyń zasobowych ze zgrubiałym brzegiem z późnego okresu rzymskiego i z okresu wędrówek ludów, jak i do naczyń typu praskiego może być przydzielona jedynie do V w. i do I połowy VI w.

Dla datowania I fazy rozwojowej ceramiki zachodniosłowiańskiej (fazy B Hensla) wielkie znaczenie posiada naczynie z Toliszczka w pow. lęborskim, dawniej wejherowskim (tabl. X, 38). Przysadziste to naczynie ma kształt dwustożkowy z wywiniętą na zewnątrz krawędzią i z wyodrębnioną nóżką, ma niezdarne ornamenty falisty, a na dnie odcisk wystającej osi prymitywnego koła garncarskiego. Już sama forma tego naczynia wiąże je ze starszymi formami z okresu rzymskiego, co już dawno podkreślił W. Łęga²². Ważniejsze jednak jest to, że zawartość jego: kolia z wielobarwnych i wzorzystych paciorków ze szkła i z emalii, toczony paciorki bursztynowe, kółka srebrne ze splecionymi końcami (tabl. X, 39—41), datuje je na pogranicze VI i VII w.²³ Mamy tu dowód, że co najmniej od początku VII w. nawet na dalekiej północy obszaru zachodniosłowiańskiego, bo na najdalej ku północy wysuniętym krańcu Pomorza Wschodniego, a więc na terytorium mocno oddalonym od ówczesnych ośrodków wyżej rozwiniętego garncarstwa, pojawiają się naczynia obtaczane. Fakt ten jest tym samym miarodajny dla oceny, kiedy ta technika pojawiła się na obszarach położonych bardziej na południe, np. w Wielkopolsce.

W tej ostatnio wymienionej dzielnicy szczególne znaczenie mają zabytki pochodzące z najstarszych warstw wczesnośredniowiecznych w Biskupinie w pow. żnińskim. Znaleziona tu ceramika wyłącznie ręcznie lepiona i nie zdo-

¹⁵ I. Borkovský, *Staroslovanská keramika ve střední Evropě*, Praha 1940, s. 11, ryc. 2.

²⁰ „Wiad. Archeol.”, t. 16: 1940, s. 239.

²¹ R. 12, z. 9—10, s. 136.

²² W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu*, s. 23, 51, 102 n., 177, 340, 420, tabl. II, 7.

²³ E. Petersen, *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6.—8. Jahrhunderts*, Leipzig 1939, s. 19, ryc. 22a—d na s. 20—21, s. 98—100; J. Kostrzewski, *Słowianie i Germanie na ziemiach na wschód od Łaby w 6—8 w. po Chr.*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 7: 1946 z. 1, s. 5, 6.

¹⁵ B. Kostrzewski, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie (woj. poznańskie)*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 7: 1947, s. 192 n.

¹⁶ J. Marciniak, *op. cit.*, „Wiad. Archeol.”, t. 16: 1940, tabl. XXXVII, nr 1.

¹⁷ R. Pittioni, *Frühgeschichtliche Brandgräber in den March-Thaya-Auen*, „Germania” 1934, s. 130—133, tabl. 15.

¹⁸ J. Neustupný, *Pierwobytnaja istorija Łużicy*, Praha 1947, s. 124, ryc. 38.

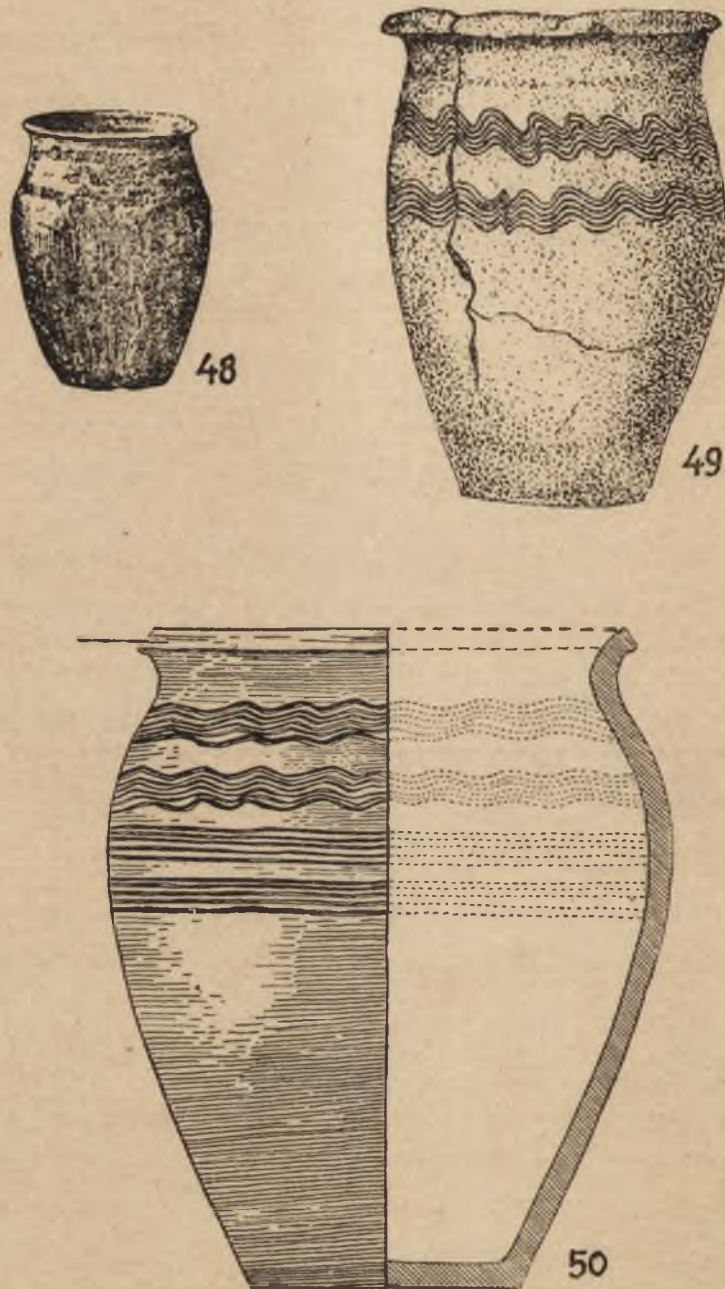

TABLICA XI — PLANCHE XI

42—46. Ceramika ręcznie lepiona (42—43) i słabo obtaczana (44—46), z pogranicza VI i VII w., z grodu wczesnośredniowiecznego w m. Biskupin, pow. żniński, woj. bydgoskie. $\frac{1}{s}$. (Gród prastłowiański w Biskupinie w powiecie żnińskim — Sprawozd. z prac wykopal. w latach 1936 i 1937, Poznań 1938, tabl. LII, 1—5) 47a, b. Ręcznie lepiona popielnica wraz z trójskrzydłowym żelaznym grotem strzały typu awarskiego. Dresden—Stetzsch, 2 połowa VI w. lub 1 połowa VII w. (E. Petersen, op. cit., ryc. 74 a i b na s. 54).

42—46. Céramique faite à la main (42—43) et façonnée au tour et à la main (44—46) (fin du VIe s. et début du VIIe s.), provenant de l'enceinte fortifiée du Haut Moyen Age de Biskupin, distr. de Żnin, dép. Bydgoszcz. $\frac{1}{s}$. 47 a, b. Urne cinéraire faite à la main et pointe de flèche en fer à trois ailerons du type avar. Dresden—Stetzsch, 2e moitié du VIe siècle ou bien 1re moitié du VIIe siècle.

TABLICA XII — PLANCHE XII

48. Słabo obtaczane naczynie z I lub II okresu wczesnośredniowiecznego z m. Łąki, pow. milicki, woj. wrocławskie („Altschlesien“, t. 7, z. 1, s. 85, ryc. 4, nr 2)
49. Słabo obtaczane naczynie z II okresu wczesnośredniowiecznego z m. Żerniki Dolne, pow. stopnicki, woj. kieleckie. Ok. $\frac{1}{4}$ („Światowit“, t. I, ryc. 39 na s. 56)
50. Obtaczane naczynie z końca II okresu wczesnośredniowiecznego (1 połowa X w.), znalezione pod wałem z 3 fazy umocnień grodu w m. Tum, pow. łączycki, woj. łódzkie (Muzeum Archeologiczne — Łódź).
48. Vase faiblement façonné au tour et à la main de la 1re ou bien de la IIe période du Haut Moyen Age, de Łąki, distr. de Milicz, dép. Wrocław. 49. Vase faiblement façonné au tour et à la main de la IIe période du Haut Moyen Age, de Żerniki Dolne, distr. de Stopnica, dép. Kielce. Env. $\frac{1}{4}$. 50. Vase façonné au tour et à la main de la fin de la IIe période du Haut Moyen Age, trouvé sous le rempart de la 3e phase des fortifications de l'enceinte de Tum, distr. de Łęczycza, dép. Łódź.

biona, częściowo należąca do tzw. typu praskiego (tabl. XI, 42—43), częściowo zaś słabo obtaczana (tabl. XI, 44—46), nawiązująca do „wiadrowatych naczyń“ ze znanego grodziska śląskiego z VII w. w Klenicy w pow. zielonogórskim, a występująca, jak się zdaje, pospół z prymitywnie obtaczaną i zdobioną ceramiką, datowana jest, choć w sposób znacznie mniej pewny aniżeli naczynie z Toliszczka, fibułą typu gotlandzkiego (?), a może raczej naddnieprzańskiego (?)²⁴, oraz ozdobami awarskimi na pogranicze VI i VII w. Nawiasem dodać trzeba, że występujące na tym terenie rzekomo późnorzymskie fibule i fibule z V w. pochodzą raczej z końca VI w. (Por. skarb odlewcy z Fromborka w pow. braniewskim z 2 połowy VI w., zawierający m. in. takie fibule²⁵, oraz niektóre fibule z grobów 1 i 3 w Oszczywilku w pow. kaliskim, datowane na początek VI w.²⁶). I tu więc mielibyśmy poszukać, że już w początkach VII w. ceramika wykonywana była na prymitywnym (zapewne ręcznym, jednotarczowym) kole garncarskim²⁷. Równocześnie istniała jednak ceramika ręcznie lepiona, co poświadczają naczynia takie, jak z miejscowości Prützke, pow. Zauch-Belzig w Brandenburgii, z miejscowości Coblenz (Koblice) koło Budziszyna na Łużycach oraz z Drezna-Stetzsch, przypadające na 2 połowę VI w. lub na VII w. (tabl. XI, 47)²⁸.

Dość powszechnie przyjmuje się 800 r. jako datę rozgraniczającą zarówno pewne odcinki wczesnośredniowiecznych dziejów Słowian, jak i fazy rozwojowe ceramiki zachodnio-słowiańskiej (tak np. W. Hensel jako rozgraniczenie dla faz B i C, J. Poulík dla faz II i III, przedtem rozmaici badacze niemieccy, np. A. Goetze dla faz I i II, ja sam dla I i II okresu wczesnośredniowiecznego). W tej chwili brak jeszcze na obszarze ziem polskich konkretnych danych do takiego podziału, choć nie da się zaprzeczyć, że w materiale zabytkowym, m. in. w ceramice, widać wyraźnie różnice między materiałem zabytkowym, który przypada na najbliższe dziesięciolecie po 600 r., a takim, o którym nam wiadomo, że pochodzi sprzed kilku czy kilkunastu dziesięcioleci przed 950 r. Tu przychodzą nam z pomocą na razie tylko dobrze datowane znaleziska z terenu Moraw, gdzie liczne cmentarzyska z czasu istnienia państwa wielkomorawskiego i z paru dziesięcioleci po jego upadku, a więc zamykające się w grani-

cach lat 800—950, dostarczyły mnóstwa ściśle określonego materiału zabytkowego. Pospolite są w tym czasie naczynia o jajowatym brzuścu, niemal w całości pokrytym wielostrefowymi ornamentami falistymi i prostoliniowymi z głównym akcentem zdobniczym na największej wydatości brzuśca lub niewiele powyżej, z dość rozwiniętymi profilami krawędzi, ale z dnami jeszcze dość prostymi, płaskimi, często z odciskami wystającej osi, o technice garncarskiej niewątpliwie doskonalszej niż u naczyń z fazy poprzedniej. Szczególnie wysoki poziom techniczny osiągnęła ceramika tzw. typu bluczyńskiego, występująca na terenie środkowomorawskiej grupy lokalnej na południe od Brna, w dorzeczach rzek Svratka i Dyje. Dzięki imponującej monografii J. Eisnera — poświęconej znanemu cmentarzysku w miejscowości Devínska Nová Ves, koło Bratysławy, na pograniczu Słowacji i Moraw²⁹ — możemy obecnie zaopoznać się lepiej z rozwojem ceramiki słowiańskiej nad dolną Morawą w okresie poprzedzającym istnienie państwa wielkomorawskiego, mianowicie w latach między 625 a 800 r., tzn. w czasie gdy istniało państwo Samona i jego ewentualne dalsze formy rozwojowe. Okazuje się, że grupa ceramiki, którą J. Eisner nazywa „ceramiką naddunajską“, stanowi po prostu pierwszy stopień rozwojowy przewodnich form morawskiej ceramiki z czasów państwa wielkomorawskiego. Owa „naddunajska“ ceramika z VII i VIII w. różni się od morawskiej ceramiki z lat 800—950 nieco większym stopniem prymitywizmu wykonania, co się m. in. odzwierciedla również w mniej rozwiniętym profilowaniu krawędzi naczyń. Na ogół jednak formy naczyń o jajowatym brzuścu i z wywiniętą na zewnątrz krawędzią, charakterystyczne dla typu „naddunajskiego“, wykazują na przestrzeni lat od 625—950 r. stosunkowo niewielką zmienność. Typ „praski“ współistnieje według J. Eisnera z typem naddunajskim na terenie Moraw i Słowacji południowej aż mniej więcej do połowy lub nawet końca VIII w. wychodząc później z użycia i ustępując miejsca tamtemu. Materiał morawski wykazuje, że kontakty z relikto- wym garncarstwem prowincjonalno-rzymskim w Panonii oraz tradycje garncarstwa celtyckiego wpłynęły na przyspieszony rozwój słowiańskiej ceramiki w tych stronach. Ceramika niezwykle podobna do tych form morawskich występuje nie tylko na terenie całej Czechosłowacji, ale także na znacznych połaciach ziem polskich, głównie na terenie Śląska i Małopolski, co jest zrozumiałe ze względu na bliskie sąsiedztwo, a poza tym także na terenie Polski środkowej i Lubelszczyzny. Można by tu dla przykładu wymienić naczynia z Niemczy, z Kotowic w pow. wrocławskim, z Łąk w pow. milickim (tabl. XII, ryc. 48), z Czernej Małej

²⁴ Por. J. Werner, *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, „Reinecke-Festschrift“ 1950, tabl. 34, 35.

²⁵ W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens*, s. 298—303, ryc. 249, nr 10—12.

²⁶ E. Petersen, *Der ostelbische Raum...*, s. 75—76, ryc. 113b i 114f.

²⁷ Por. Z. A. Rajewski, *Gród staropolski na półwyspie jeziora biskupińskiego w pow. żnińskim. Gród prasłowiański w Biskupinie w pow. żnińskim*, Poznań 1938, s. 70—74, tabl. LII—LIV; E. Petersen, *op. cit.*, s. 69, ryc. 102 i 103 na s. 70, s. 117—118.

²⁸ E. Petersen, *op. cit.*, s. 54, ryc. 74, s. 106—109, ryc. 124, 125, s. 185 i 234.

²⁹ J. Eisner, *Devínská Nová Ves — Slovanské pohřebiště*, Bratislava 1952.

w pow. głogowskim³⁰, z Wyciąża pod Krakowem (z nowszych badań dra Stanisława Burałyńskiego), z Żernik Dolnych w pow. stopnickim (tabl. XII, 49)³¹, z Lipska w pow. zamojskim³², z Dratowa w pow. lubartowskim³³, a także niektóre naczynia z grodziska i osady podgrodowej w Tumie pod Łęczycą, późniejsze od 2 fazy umocnień, a wcześniejsze od ich 3 fazy (tabl. XII, 50). Znanе materiały z Syryni w pow. rybnickim na Śląsku (z VII w.) przypominają również w sposób bardzo żywy formy morawskie (tabl. IV, 14)³⁴. Północ Polski zachowuje w tym czasie konsekwentnie predylekcję do form dwustozkowych, tak jak się to już zaznaczyło w okresie rzymskim, a później na pograniczu VI i VII w. u znanego naczynia z Toliszczka w pow. lęborskim na Pomorzu Gdańskim (tabl. X, 38).

Jest jeszcze jeden sposób datowania ceramiki z II okresu wczesnośredniowiecznego (z okresu C Hensla). Zawdzięczamy go tej okoliczności, że ceramika zachodniosłowiańska (zapewne głównie ze stref nadmorskich, z Pomorza, z ziem Weletów i Obodrytów) była wraz ze swą zawartością (np. miodem czy jakimś innym towarem) przedmiotem eksportu do krajów skandynawskich. Do tego dochodzi jeszcze jedna okoliczność pomyślna dla ścisłego datowania importów, mianowicie że emporia handlowe lub inne ważne ośrodki tych krajów, do których dokonywano importu, miały częstokroć stosunkowo krótki żywot. I tak np. Birka, na której cmentarzysku spotyka się m. in. także typowe naczynia słowiańskie, trwało od 800 do 975 r., Lund zaś rozpoczęło swoją egzystencję już po całkowitym upadku Birki, bo w 2 lub 3 dziesiątku lat XI w., podobnie zresztą jak Sigtuna (około 1000 r.). Otóż możemy bez trudu stwierdzić, że jajowate naczynia z wielostrefową ornamentyką, schodzącą dość nisko w dół w stronę największej wydętości brzuśca, z dnami, jak się wydaje, płaskimi i mającymi na sobie zapewne odciski wystającej osi, ze śladami już dosyć dobrego obtaczania, a więc formy zbliżone bardzo do form morawskich z fazy III Poulika (800—950), spotyka się obok form mniej lub bardziej prymitywnych (całkowicie ręcznie lepionych lub słabo i niezdarnie obtaczanych) tylko w Birce

(tabl. XIII, 51—52, tabl. XIV, 53—54)³⁵. Natomiast w miejscowości Lund ceramiki tego typu, podobnie jak prymitywniejszej ceramiki, nie spotykamy już wcale. Jest to ceramika typowa (tabl. XIV, 55—56) dla III okresu wczesnośredniowiecznego (fazy D i może też i E Hensla), silnie obtaczana na jakimś lepszym kole garncarskim, z dnami najczęściej wklęsłymi, ze znakami garncarskimi, z bardziej rozwiniętymi pro-

TABLICA XIII — PLANCHE XIII

51—52. Obtaczane naczynia słowiańskie z II okresu wczesnośredniowiecznego z cmentarzyska w m. Birka, Szwecja wschodnia (H. Arberman, *Birka*, I, tabl. 233, nr 4, tabl. 234, nr 2).

51—52. Vases slaves façonnés au tour et à la main de la IIe période du Haut Moyen Age, recueillis dans le cimetière de Birka, Suède orientale.

³⁰ „Altschlesien“, t. 7: 1938 z. 1, ryc. 4, nr 2 i 3 na s. 85, tabl. 10, nr 2, 4—6.

³¹ E. Majewski, *Zabytki przeddziejowe w Żernikach Dolnych w powiecie stopnickim*, „Światowit“, t. 1: 1899, s. 52 n., ryc. 39 na s. 56, ryc. 42 na s. 58.

³² Z badań M. Drewki na cmentarzysku kurhanowym. Materiały w Państw. Muzeum Archeologicznym w Warszawie.

³³ Materiały w PMA w Warszawie, z dawnych zbiorów Muzeum E. Majewskiego.

³⁴ J. Kostrzewski, *Sprawozdanie z bad. prehist. na Śląsku w r. 1937. Bad. prehist. w woj. śląskim w latach 1937—1938*, PAU, Wyd. „Śląskie Prace Prehist.“, nr 5, ryc. 19 na s. 27, ryc. 20 na s. 28, ryc. 23 i 24 na s. 32, 33, ryc. 30 na s. 37.

³⁵ H. Arberman, *Birka*, I: *Die Gräber. Tafeln*, tabl. 233, nr 1, 4, tabl. 234, nr 1, 2, 4.

TABLICA XIV — PLANCHE XIV

53—54. Obtaczane naczynia słowiańskie z II okresu wczesnośredniowiecznego z cementarzystka w m. Birka, Szwecja wschodnia (H. Arbm an, *op. cit.*, tabl. 234, nr 4, tabl. 233, nr 1). 55 a, b, 56 a, b. Silnie obtaczane naczynia ze znakami garncarskimi na dnach z m. Lu nd, Szwecja południowa, z czasu między r. 1020 a r. 1234. Ok. $\frac{1}{5}$ (*Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*, Lund 1948, ryc. 78—79 na s. 171). 53—54. Vases slaves façonnés au tour et à la main de la IIe période du Haut Moyen Age, provenant du cimetière de Birka, Suède orientale. 55 a, b, 56 a, b. Vases façonnés au tour et à la main, aux fonds munis de marques de potier, recueillis à Lu nd, Suède méridionale (1020—1234). Env. $\frac{1}{5}$.

57

58

59

60

TABLICA XV — PLANCHE XV

57. Obtaczane naczynie z m. Kunterstrauch koło Wiskiauten, pow. Primorsk (Fischhausen), Sambia. Zapewne II okres wczesnośredniowieczny (może 1 połowa X w.) (W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens*, ryc. 262b na s. 326). 58. Silnie obtaczane naczynie z m. Schuditten, pow. Primorsk, Sambia, z III okresu wczesnośredniowiecznego. $\frac{1}{3}$ (W. Gaerte, *op. cit.*, ryc. 263a na s. 327). 59. Obtaczane naczynie z II lub III okresu wczesnośredniowiecznego z m. Laptau, pow. Primorsk, Sambia. $\frac{1}{4}$ (W. Gaerte, *op. cit.*, ryc. 263f na s. 327). 60. Silnie obtaczane naczynie z III okresu wczesnośredniowiecznego z m. Schulstein, pow. Primorsk, Sambia. $\frac{1}{3}$ (W. Gaerte, *op. cit.*, ryc. 263g na s. 327).

57. Vase façonné au tour et à la main de Kunterstrauch près de Wiskiauten, distr. de Primorsk (Fischhausen), Sambia, provenant peut-être de la IIe période du Haut Moyen Age. 58. Vase fortement façonné au tour et à la main de Schuditten, distr. Primorsk, Sambia (IIIe période du Haut Moyen Age). $\frac{1}{3}$. 59. Vase façonné au tour et à la main (IIe ou IIIe période du Haut Moyen Age) de Laptau, distr. de Primorsk, Sambia. $\frac{1}{4}$. 60. Vase fortement façonné au tour et à la main (IIIe période du Haut Moyen Age) de Schulstein, distr. de Primorsk, Sambia. $\frac{1}{3}$.

filami krawędzi brzegów³⁶. Podobne możliwości dają zresztą i tereny bałtyjskie. I tak np. na ziemi Prusów do VIII w. włącznie panuje

³⁶ R. Blomqvist, *Early Mediaeval Black Earthenware in Lund*, „K. Humanistiska Vetenskapsamfundets i Lund årsberättelse 1947—1948” III, s. 150.

wszechwładnie ręcznie lepiona, rodzima ceramika pruska. Nagle od IX w. począwszy wkracza tu ceramika obtaczana, o formach już dość rozwiniętych, nie nawiązująca zupełnie do dawniejszych rodzimych form pruskich, a natomiast żywcem przejęta z zasobu form słowiań-

TABLICA XVI — PLANCHE XVI

61. Obtaczane naczynie, zapewne z II okresu wczesnośredniowiecznego, znalezione koło ogniska II na terenie grodu w m. Ptuj nad Drawą (północno-wschodnia Słowenia) (J. Korošec, *Staroslovansko grobišče na ptujskem gradu*, s. 235, ryc. 6).
 62. Obtaczane naczynie, zapewne z II okresu wczesnośredniowiecznego, znad cmentarzyska na terenie grodu w m. Ptuj, Słowenia (J. Korošec, *op. cit.*, s. 241, ryc. 11).
 63. Słabo obtaczane naczynie, zapewne z 2 połowy I okresu wczesnośredniowiecznego, z grobu nr 255 na cmentarzysku w m. Ptuj, Słowenia (J. Korošec, *op. cit.*, s. 229, ryc. 2).

61. Vase façonné au tour et à la main (IIe période du Haut Moyen Age), trouvé près du foyer II sur le terrain de l'enceinte fortifiée de Ptuj sur la Drava (nord-est de la Slovénie, Yougoslavie). 62. Vase façonné au tour et à la main (IIe période du Haut Moyen Age), recueilli sur le terrain de l'enceinte fortifiée située au-dessus de la nécropole de Ptuj, Slovénie, Yougoslavie. 63. Vase faiblement façonné au tour et à la main, provenant peut-être de la 2e moitié de la Ire période du Haut Moyen Age, trouvé dans la tombe N° 255 de la nécropole de Ptuj, Slovénie, Yougoslavie.

skich (tabl. XV, 57—60)³⁷. Ta nowa ceramika to naczynia z II i III okresu wczesnośredniowiecznego (z faz C, D i E Hensla), brak natomiast zupełnie form z faz starszych. Widać, że ekspansja ceramiki słowiańskiej na teren bałtyjski nastąpiła w momencie, gdy jej przewaga techniczna manifestująca się w ulepszonym obtaczaniu naczyń była już na tyle duża, że Bałtowie porzucili swą dotychczasową, zupełnie odmienną co do kształtu, ornamentu i techniki ceramikę i przyjęli wraz z nową techniką nowe formy i ornamenty słowiańskie. Podobny obraz mamy zresztą i na obszarze innych krajów bałtyjskich³⁸.

Ten sam system kontrolowania wartości naczyniowych podziałów ceramiki zachodniosłowiańskiej możemy zastosować dla terenów południowych. Wiadomo na podstawie źródeł historycznych, że początki ekspansji Słowian na ziemie dzisiejszej Jugosławii przypadają na ostatnie dziesiątki lat VI w., ale trwalsze zajęcie tych ziem przez Słowian nastąpiło dopiero w pierwszych dziesiątkach lat VII w. Stąd też rozpatrując znaną nam dotychczas ceramikę z terenu Jugosławii dostrzeżemy wśród charakterystycznych dla niej form naczyń, które w większości swej nawiązują do form z faz późniejszych ceramiki zachodniosłowiańskiej. Najliczniejsze są tu wśród starszej jugosłowiańskiej ceramiki naczynia, które według schematu J. Poulika zaklasyfikowalibyśmy do III fazy rozwojowej ceramiki morawskiej (do fazy C Hensla 800—950, tabl. XVI, 61—62). Niektóre z nich dałyby się może zaliczyć do fazy II Poulika 650—800 (tabl. XVI, 63), brak natomiast jakichkolwiek form starszych z fazy I (fazy A Hensla)³⁹. Nawiąsem należy dodać, że J. Korošec datuje początek używania cmentarzyska w Ptujju na okres zbyt późny, gdyż w X w., gdy w istocie zaczęto go używać co najmniej w IX w.

Początek III fazy rozwojowej ceramiki zachodniosłowiańskiej (ceramiki silnie obtaczonej na ulepszonym jednotarczowym, a może też i sponowym, krzyżakowym lub dwutarczowym kole garncarskim, z największą wydeutością brzuśców naczyń w $\frac{2}{3}$ lub $\frac{3}{4}$ ich wysokości) przyjmowany jest powszechnie dla obszaru Polski i Czechosłowacji na około 950 r. (na ten czas przypada początek fazy IV Poulika i początek fazy D Hensla).

³⁷ Por. C. Engel, W. La Baume, *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande*, Königsberg 1937, ryc. 40h na s. 177 i ryc. 44q—s na s. 191, oraz W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens*, Königsberg, ryc. 203, 204, 208, 246—247 z ryc. 262, 263.

³⁸ Por. np. F. Balodis, *Det äldsta Lettland*, Stockholm 1940.

³⁹ Por. M. Garašanin — J. Kovačević, *Pregled materijalne kulture južnih Slovena*, Beograd 1950, s. 140, ryc. 32; J. Korošec, *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*, Celje 1947, s. 46, ryc. 44; J. Korošec, *Staroslovensko grobišče na ptujskem gradu*, Ljubljana 1950, ryc. 1, 2 na s. 229, ryc. 3, 4 na s. 231, 5—7 na s. 235, 8, 9 na s. 239, 10, 11 na s. 241, ryc. 15 na s. 247 i wiele rycin na tablicach po s. 304.

Z pracy H. A. Knorra, *Die slawische Keramik zwischen Elbe und Oder*, i zawartych tam zestawień wynika, że ceramika silnie obtaczana z III fazy rozwojowej (fazy D Hensla) na obszarach położonych na zachód od Odry początkami swymi sięga co najmniej około 985 r. lub nawet około 970 r. (tabl. XVII, 64)⁴⁰. Niestety, naczynia silnie obtaczone z III fazy rozwojowej, datowane znalezionymi w nich monetami, zarówno na terenie ziem polskich, jak i na obszarze Czechosłowacji nie wykraczają na ogół wstecz poza ostatnią ćwierć X w., a właściwie pojawiają się liczniej dopiero na przełomie X i XI w. (tabl. XVII, 65)⁴¹. Zachodzi tedy pytanie, czy początki tej fazy nie datujemy na okres zbyt wczesny. Na razie nie możemy na to odpowiedzieć w sposób zupełnie ścisły. Wolno przypuszczać, że na ziemiach polskich i czeskich zaczęła się ona nieco wcześniej niż na ziemiach weleckich i sorabskich na zachód od Odry, może właśnie o 20 lub 30 lat, zważywszy na stwierdzony przez badaczy fakt szerzenia się wyższej techniki garncarskiej z południowego wschodu na zachód. Te nieliczne datowane naczynia, które znamy sprzed 950 r., na ogół nie reprezentują form III fazy rozwojowej (fazy D Hensla lub fazy IV Poulika). Można by z tego wnosić, że poza tę datę cofnąć się nie sposób.

Na szczególną uwagę zasługuje w związku z tym skarb z Piwoniec w pow. kaliskim, z którym miałem możność zapoznać się dzięki uprzejmości prof. Michała Drewki z Warszawy. Okazuje się, że silnie i całkowicie obtaczone naczynie z dnem wklęsłym, o profilu esowatym, z krawędzią wywiniętą na zewnątrz, z największą wydeutością brzuśca w $\frac{3}{4}$ wysokości naczynia (licząc od dna) i z ornamentyką w górnej jego partii (a więc typowe dla III fazy rozwojowej), datowane jest tu dirhemami trzech emirów samanidzkich, panujących w latach 892—942 (tabl. XVII, 66). Według opinii prof. dra Tadeusza Lewickiego z Krakowa skarb ten mógł dostać się do ziemi jeszcze w końcu I połowy X w. (monety najpóźniejsze pochodzą z czasów emira panującego od 914 do 942 r.), a małe jest prawdopodobieństwo, aby się to stało w wiele lat po 950 r. W świetle więc tego znaleziska, które zostało szczegółowo opracowane przez W. Kubiaka, T. Lewickiego i M. Młynarską i które znajduje się w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie, można pozostać przy datowaniu początku III fazy rozwojowej wczesnośredniowiecznej ceramiki z obszaru Polski środkowej i północno-zachodniej na około 950 r.^{41a}

⁴⁰ Knorr, *op. cit.*, s. 105.

⁴¹ R. Turek, *České hradištní nálezy, datované mincemi*, „Slavia Antiqua“, t. 1: 1948, s. 485—535; H. A. Knorr, *op. cit.*, s. 46, 47, 211.

^{41a} W. Kubiak, T. Lewicki i M. Młynarska, *Skarb dirhemów arabskich z Piwoniec koto Kalisza*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 19: 1953, z. 2—4, s. 136—156.

TABLICA XVII — PLANCHE XVII

64a, b, c. Trzy naczynia razem znalezione, zawierające skarb srebrnych ozdób i kilkuset monet arabskich i zachodnioeuropejskich, wagi ogólnej 2850 g, z m. Alexanderhof, pow. Prenzlau, Brandenburgia. Naczynie z ryc. 64b silnie obtaczane, naczynia z ryc. 64a i c ręcznie lepione. Data zakopania skarbu ok. 985 r. (H. A. Knorr, *Die slawische Keramik zwischen Elbe und Oder*, ryc. 2 na s. 6). 65. Silnie obtaczane naczynie flaszkowate (wyrób libicki) z dnem od spodu wgłębionym, z m. Stará Boleslav, okr. Brandýs nad Labem, Czechosłowacja, datowane zawartym w nim skarbem na r. 995 („*Slavia Antiqua*“, t. I, s. 496, ryc. 3, nr 2). Ok. $\frac{1}{4}$. 66. Silnie i całkowicie obtaczane naczynie z m. Piwonice, pow. kaliski, woj. poznańskie, datowane przez zawarty w nim skarb dirhemów arabskich na czas ok. r. 942 lub niewiele później (do r. 950). $\frac{2}{3}$ (Państw. Muzeum Archeologiczne Warszawa).

64a, b, c. Trois vases, recueillis ensemble, renfermant le dépôt composé de parures d'argent et d'une centaine de monnaies arabes et européennes occidentales, au poids total de 2850 g, de la localité d'Alexanderhof, distr. de Prenzlau, Brandebourg. Le vase de la fig. 64b fortement façonné au tour et à la main, les vases de la fig. 64a et c faits à la main. Le trésor devait être enfoui vers l'an 985. 65. Vase fortement façonné au tour et à la main, au col rétréci (poteries fabriquées à Libice), au fond concave, recueilli à Stará Boleslav, distr. de Brandýs sur l'Elbe — Tchécoslovaquie, daté par le trésor qu'il renfermait à l'an 995. Env. $\frac{1}{4}$. 66. Vase fortement et entièrement façonné au tour et à la main de Piwonice, distr. de Kalisz, dép. Poznań, renfermant un trésor de dirhems arabes qui le fait dater à l'an 942 environ ou bien un peu plus tard (jusqu'à l'an 950). $\frac{2}{3}$.

Rzecz ciekawa, że niektóre naczynia z II okresu wczesnośredniowiecznego, a więc sprzed 950 r., reprezentują na terenie samej Wielkopolski, a więc czołowej ziemi polskiej, formy niezwykle prymitywne. I tak np. znaleziono

w Obrze w pow. wolsztyńskim skarb dirhemów arabskich (Omajadów i Abbasydów), spośród których najmłodszy dirhem przypada według określenia dr M. Czapkiewiczowej [Opóźnienia dr M. Czapkiewiczowej] z Krakowa na 915 r., podczas gdy ca-

łość skarbu pochodzi, jej zdaniem, z lat 920—930, w każdym razie sprzed 950 r., w małym, bardzo niezdarnie i całkowicie ręcznie lepionym naczyniu z brzuścem jajowatym, z nóżką i wywiniętą na zewnątrz krawędzią (tabl. XVIII, 67. Muzeum Archeologiczne PAU w Krakowie). Z miejscowości Dębicz w pow. średzkim pochodzi dolna część ręcznie lepionego naczynia z płaskim dnem i ze śladami pionowego obmazywania (tabl. XVIII, 68), które zawierało również skarb dirhemów arabskich, niestety bliżej nie określonych, które Z. Zakrzewski⁴² w przybliżeniu datował na połowę IX w., ale które mogą być też i nieco późniejsze. Z. Zakrzewski publikuje w cytowanej właśnie pracy (s. 83, 84)

IX w. i w 1 połowie X w. dość częstym zjawiskiem.

Podobnie przedstawia się rzecz na Śląsku. Dowodzi tego np. skarb z Gostynią w pow. głogowskim. Znaleziono go w jajowatym, całkowicie ręcznie lepionym naczyniu z płaskim dnem, o największej wydatości na połowie wysokości, z wywiniętą na zewnątrz krawędzią, ale z ornamentem ograniczonym tylko do górnej części (tabl. XIX, 70). Formę tę na podstawie samej tylko analizy stylistycznej można by odnieść do końca II okresu wczesnośredniowiecznego, tj. do czasów niewiele przed 950 r. Datę tę potwierdza analiza samego skarbu, składającego się w znakomitej przewodzie z łamanych

TABLICA XVIII — PLANCHE XVIII

67. Całkowicie ręcznie lepione naczynie z płaskim dnem z m. O b r a, pow. wolsztyński, woj. poznańskie, które zawierało skarb dirhemów arabskich, zakopany po r. 913 (ok. 920—930) (Muzeum Archeologiczne PAN — Kraków). 68. Dolna część ręcznie lepionego naczynia z płaskim dnem z m. Dębicz, pow. średzki, woj. poznańskie. Znaleziono w nim skarb dirhemów arabskich z IX w. lub z 1 połowy X w. (*Przyczynki do pradziejów Polski zachodniej*, tabl. IV, ryc. 3).

67. Vase entièrement fait à la main, au fond plat, recueilli à O b r a, distr. de Wolsztyn, dép. Poznań, renfermant un trésor de dirhems arabes enfoui après l'an 913 (vers 920—930). 68. La partie inférieure d'un vase fait à la main, au fond plat, recueilli à Dębicz, distr. de Środa, dép. Poznań. Le pot contenait un trésor de dirhems arabes du IXe s. ou bien de la Ire moitié du Xe s.

inne naczynie ręcznie lepione i obtaczane kształtu doniczkowatego (zachowane tylko w części dolnej), z odciskiem wystającej osi koła garncarskiego (zapewne jednotarczowego), z miejscowości Lubowo w pow. szamotulskim (tabl. XIX, 69), które również zawierało skarb dirhemów arabskich, tak samo przezeń datowanych na połowę IX w. Zdaje się jednak, że i w tym wypadku dokładniejsza analiza monet, dokonana przez naszych orientalistów, skarb ten nieco odmłodzi. W każdym razie widać z tego, że ceramika wyłącznie ręcznie lepiona lub słabo obtaczana była w Wielkopolsce w 2 połowie

dirhemów arabskich (niestety, bliżej nie określonych), przy nikłym zgoła udziale monet zachodnioeuropejskich, ponoć denarów czeskich, zachowanych w niewielu ułamkach, oraz z ozdób mających najbliższe odpowiedniki w skarbie z Ochli w pow. kolskim, datowanym dość trafnie przez J. Ślaskiego na połowę X w. Według mego mniemania może on pochodzić z ostatnich kilkunastu lat 1 połowy X w.⁴³ Rzecz znamienna, że po 1000 r. przejście do ulepszonej

⁴² Skarby siekańcowe z Lubowa i Dębicza. *Przyczynki do pradziejów Polski zachodniej*, Poznań 1937, s. 84, 85.

⁴³ H. Seger, *Die schlesischen Silberfunde der spät-slawischen Zeit*, „Altschlesien“, t. 2: 1929 z. 2, s. 133—136; H. Seger, „Schlesiens Vorzeit“ VII (starsza seria): 1897, s. 216, 217; J. Ślaski, *Przedpiastowski skarb srebrny z Ochli w pow. kolskim*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 8: 1948, s. 330—333.

techniki garncarskiej, której produktem była ceramika silnie obtaczana, z dnami wklęsłymi, zaopatrzonymi często w znaki garncarskie, stało się tak powszechne na przestrzeni całej Polski, Czech, Moraw i Słowacji, a nieco później także u pozostałych Słowian zachodnich (wyjąwszy może najbardziej ku zachodowi wysunięte ziemie nad środkową i dolną Łabą), że ceramika ręcznie lepiona lub słabo obtaczana

stała się czymś najzupełniej wyjątkowym. Dowodzą tego po pierwsze skarby z ziem polskich, np. świeżo odkryty skarb z Piwonie w pow. kaliskim z połowy X w. (tabl. XVII, 66), z miejscowości Uśc w pow. chełmińskim na Pomorzu Gdańskim z około 980 r., z Gniechowiec w pow. wrocławskim z około 990 r., z Maurzyc w pow. łowickim sprzed 1000 r., z Cienkowic w pow. ząbkowickim z około 1000 r., z Drołtowic w pow.

TABLICA XIX — PLANCHE XIX

69a, b. Słabo obtaczane naczynie z odciskiem osi na dnie z m. Lubowo, pow. szamotulski, woj. poznańskie. Znaleziono w nim skarb dirhemów arabskich z IX w. lub z 1 połowy X w. Ryc. 69a — $\frac{4}{5}$, ryc. 69b — $\frac{3}{5}$ (*Przyczynki do pradz. Pol. zach.*, tabl. III, ryc. 3a i b). 70. Ręcznie lepione naczynie z płaskim dnem z m. Gostyń, pow. głogowski, woj. zielonogórskie. $\frac{1}{4}$. Znaleziono w nim skarb z dużą ilością dirhemów arabskich i z niewieloma monetami zachodnioeuropejskimi z 1 połowy X w. („*Altschlesien*“, t. 2, s. 133, ryc. 3). 71. Silnie obtaczane naczynie ze znakiem garncarskim na dnie z m. Sobocisko, pow. oławski, woj. wrocławskie. Znaleziono w nim skarb denarów, zakopany po r. 1037. $\frac{1}{4}$ („*Altschlesien*“, t. 2, s. 146, ryc. 66).

69a, b. Vase faiblement façonné au tour et à la main, au fond portant l'empreinte de l'essieu saillant du tour de potier, de Lubowo, distr. de Szamotuły, dép. Poznań. On y découvrit un trésor de dirhems arabes du IXe s. ou bien de la 1re moitié du Xe s. Fig. 69a — $\frac{4}{5}$, fig. 69b — $\frac{3}{5}$.

70. Vase fait à la main, au fond plat, recueilli à Gostyń, distr. de Głogów, dép. Zielona Góra; il renfermait un dépôt composé d'un nombre considérable de dirhems arabes associés de quelques monnaies européennes occidentales de la 1re moitié du Xe siècle. $\frac{1}{4}$.

71. Vase fortement façonné au tour et à la main, au fond muni de marque de potier, recueilli à Sobocisko, distr. d'Oława, dép. Wrocław; il renfermait un trésor de deniers, enfoui après l'an 1037. $\frac{1}{4}$.

dzierżoniowskim (rychbachskim, dawniej niemieckim) dwa skarby, z których jeden zakopany tuż po 1000 r., drugi po 1003 r., oba prawdopodobnie w 1017 r. w czasie oblężenia Niemcy przez cesarza Henryka II, wraz z naczyniami z wgłębionymi dnami, w jednym wypadku ze znakiem garncarskim; dalej skarby z Sobocińska w pow. oławskim z lat po 1037 r., z czasów panowania Brzetysława II (tabl. XIX, 71), z Rudy w pow. wieluńskim z lat 1038—1050 (tabl. XX, 72), z Zawady Lanckorońskiej w pow. brzeskim (małop.) z 1 połowy XI w. (tabl. XX, 73) oraz liczne dobrze datowane polskie cmentarzyska z XI w., np. z Lutomińska w pow. łaskim (tabl. XXI, 74—75), z Brześcia Kujawskiego w pow. włocławskim, z Końskich w pow. koneckim, z Lubówka w pow. gnieźnieńskim (tabl. XXI, 76), z Lubonia w pow. poznańskim, ze Strzemieszyc Wielkich w pow. będzińskim, z Orszymowic w pow. płockim, podobnie zresztą jak najstarsze skarby czeskie, Mančice ok. 995 r., Stará Boleslav ok. 995 r. (tabl. XVII, 65), Ostroměř ok. 999 r., Čištěves ok. 1000 r., Poděbrady ok. 1000 r., Chodovlice ok. 1003 r., Žatec ok. 1015—1020 r., Chrášťany ok. 1020 r., Praha XII — Kanálská Zahrada ok. 1050 r.⁴⁴

Wobec dziesiątków takich stanowisk z ceramiką silnie obtaczaną do rzadkich bardzo wyjątków na omawianych terenach należą naczynia takie, jak — zdaje się — słabo obtaczane naczynie, zbliżone do czeskich naczyń flaszowatych z Tylewic w pow. wschowskim w woj. zielonogórskim, datowane monetami na ok. 1000 r.⁴⁵, albo też gliniane, ręcznie lepione *aquamanile* zoomorficzne z Choustníka, okr. Tábor, w Czechach. W tym ostatnim wypadku tłumaczy się zresztą stosowanie techniki ręcznego lepienia dostatecznie tym, że chodziło tu o wykonanie naczynia specjalnego z plastyką figuralną.

Ten sam obraz dają nam powszechnie grodziska i osady nieobronne z końca X w. oraz z XI—XIII w. Z dokładnej analizy materiału ceramicznego z Opola, Łęczycy i Gdańska, pochodzącego z ostatnich dziesięcioleci X w. oraz z w. XI—XIII, a w wypadku Łęczycy (z 3 fazy jej umocnień grodowych) z w. XII i XIII, wiadomo nam, że na więcej niż 100 000 fragmentów naczyń z każdego z tych stanowisk jest zaledwie kilka czy kilkanaście ułamków naczyń wykonanych w technice prymitywniejszej, tzn. słabo obtaczanych lub całkowicie ręcznie lepionych. A i w tych wypadkach mamy wszelkie prawo sądzić (opierając się na kryterium formy i ornamentu, a nie tylko techniki), że chodzi tu o przypadkowe wtrety, tj. o ułamki naczyń wywleczone przypadkowo z pierwotnego złoża i zmieszane z zabytkami

późniejszymi. Nie chcę tym samym bynajmniej przeczyć istnieniu odosobnionych naczyń ręcznie lepionych w obrębie III okresu wczesnośredniowiecznego (faz D i E Hensla). Twierdzę tylko, że należą one w tym czasie na ziemiach Polski i Czechosłowacji już do wielkich rzadkości.

Jak tedy tłumaczyć sobie fakt przetrwania techniki ręcznego lepienia naczyń aż do czasów najnowszych na niektórych obszarach dzisiejszej Słowiańszczyzny, np. na terenie Białorusi, jak to wykazali rozmaici badacze, a ostatnio W. Hołubowicz w swym niezwykle interesującym, wnikliwym i obszernym studium pt. *Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi* (Toruń 1950). Trudno na to odpowiedzieć w obecnym stanie naszej wiedzy w sposób zadowalający. Wydaje mi się, że można tu wysunąć kilka tłumaczeń: 1) może tu wchodzić w rachubę regresja w rozwoju garncarstwa, wywołana zmianami w stosunkach produkcji naczyń w ogóle; 2) można też przypuszczać, że garncarstwo zachodniobiałoruskie XIX i XX w., rozwijające się na terytorium niegdyś etnicznie bałtyjskim, mogło przejąć od Bałtów pewne archaiczne, reliktowe elementy w zakresie garncarstwa, o którym przecież wiemy, że było mniej rozwinięte niż u Słowian. W każdym razie masowość zaobserwowanych faktów zmusza nas do przyjęcia istnienia prawidłowości w rozwoju ceramiki zachodniosłowiańskiej we wczesnym średniowieczu. Procentowo zupełnie znikome wyjątki nie mogą obalić faktu tej prawidłowości i wiążących się z tym wniosków natury chronologicznej.

Stwierdziłszy już poprzednio, że forma, ornamentyka i technika wczesnośredniowiecznych naczyń zachodniosłowiańskich nie uległy istotnym zmianom w ciągu XI—XIII w. Dopiero pod koniec XIII w. zaczynają pojawiać się na ziemiach polskich (najwcześniej na Śląsku, najpóźniej na północnym wschodzie) naczynia, które swą techniką (jeszcze bardziej udoskonalonym obtaczaniem lub nawet całkowitym toceniem, lepszą mieszanką gliny i twardszym wypałem), formą i ornamentyką świadczą wyraźnie, że w garncarstwie tych ziem rozpoczyna się nowa faza rozwojowa. Garncarstwo tej nowej, późnośredniowiecznej fazy, opierając się zasadniczo na osiągnięciach rodzimego garncarstwa fazy poprzedniej, przyjęło szereg nowych elementów z zewnątrz (np. ucha, dna płaskie bez znaków, smukłe profile „gotyckie“ oraz polewę, choć nie należy zapomnieć, że wiele z nich pojawiało się sporadycznie już dawniej na podłożu rodzimym). Chronologię tych zmian pozwalają nam ustalić znaleziska takie, jak np. skarb monet z XIII w. (arcybiskupów kolońskich, poza tym monety akwizgrańskie, westfalskie, holenderskie, angielskie i brandenburskie), z których najpóźniejsze pochodzić mogą z pogranicza XIII i XIV w., z miejscowości

⁴⁴ Por. cytowane już poprzednio prace R. Turka, H. A. Knorra, W. Łęgi oraz pracę H. Segera *Die schlesischen Silberfunde der spätslawischen Zeit*, „Altschlesien“, t. 2: 1929, s. 129—161.

⁴⁵ „Altschlesien“, t. 2: 1929, s. 136, 137.

72

73

TABLICA XX — PLANCHE XX

72. Silnie obtaczane naczynie z dnem wklęsłym z m. Ruda, pow. wieluński, woj. łódzkie, wraz ze znalezionym w nim skarbem lanego srebra i kilku denarów oraz ułamków ozdób (ogólnej wagi 7 kg) z połowy XI w. (Muzeum Archeologiczne — Łódź). 73. Silnie obtaczane naczynie, znalezione na grodzisku w m. Zawada Lanckorońska, pow. brzeski, woj. krakowskie. Znalezione w nim skarb srebrnych ozdób z 1 połowy XI w. Ok. $\frac{3}{5}$ („Wiadomości Archeologiczne”, t. XIII, tabl. XIII, 1).

72. Vase fortement façonné au tour et à la main, au fond concave, recueilli à Ruda, distr. de Wieluń, dép. Łódź; il renfermait un dépôt composé de pièces en argent de fonte, de quelques deniers et de fragments de parures (poids total 7 kg), de la moitié du IXe siècle. 73. Vase fortement façonné au tour et à la main, recueilli dans l'enceinte fortifiée ruinée de Zawada Lanckorońska, distr. de Brzesko, dép. Cracovie; il contenait un dépôt de parures d'argent de la Ire moitié du XIe siècle. Env. $\frac{3}{5}$.

TABLICA XXI — PLANCHE XXI

74—75. Silnie obtaczane naczynia z dnami wklęsłymi z cmentarzyska z 1 połowy XI w. w m. Lutomiernsk, pow. łaski, woj. łódzkie. Ok. $\frac{2}{5}$. Ryc. 74 — grób 9, ryc. 75 — grób 98 (Muzeum Archeologiczne — Łódź). 76. Silnie obtaczane naczynie ze znakiem garncarskim na dnie z cmentarzyska z 1 połowy XI w. w m. Lubótko, pow. gnieźnieński, woj. poznański. Ok. $\frac{3}{7}$ („Przełąd Archeologiczny“, t. I, R. II—III, z. 3—4, ryc. 2).

74—75. Vases fortement façonnés au tour et à la main, aux fonds concaves, recueillis dans le cimetière de Lutomiernsk, distr. de Łask, dép. Łódź, de la 1re moitié du XI siècle. Env. $\frac{2}{5}$. 76. Vase fortement façonné au tour et à la main, au fond portant la marque de potier, recueilli au cimetière de Lubótko, distr. de Gniezno, dép. Poznań, de la 1re moitié du XIe siècle. Env. $\frac{3}{7}$.

77

78

TABLICA XXII — PLANCHE XXII

77. Silnie obtaczane lub toczone naczynie z m. Lubnice, pow. wieluński, woj. łódzkie. Znalezione w nim skarb złożony z brył stopionego srebra oraz z monet, datujących naczynie na pogranicze XIII i XIV w. („Altschlesien“, t. 9, tabl. 18, ryc. 2). 78. Toczony lub silnie obtaczany dzban z pogranicza XII i XIV w. (wzgl. z 1 połowy XIV w.) z m. Lichynia, pow. kozielski, woj. opolskie, datowany na ten czas przez znaleziony w nim skarb brakteatów i groszy praskich („Altschlesien“, t. 10, tabl. 18, ryc. 1).

77. Vase fortement façonné au tour et à la main ou bien façonné entièrement au tour, provenant de Lubnice, distr. de Wieluń, dép. Łódź; il renfermait un dépôt avec de gros morceaux d'argent de fonte et quelques monnaies qui le font dater à la fin du XIIIe s. ou bien au début du XIVe siècle. 78. Cruche façonnée au tour ou bien fortement façonnée au tour et à la main, recueillie à Lichynia, distr. de Koźle, dép. Opole, datée à la fin du XIIIe siècle ou au début du XIVe siècle (ou bien à la 1re moitié du XIVe siècle) grâce au trésor de bractéates et de monnaies tchèques („grossi Pragenses“).

Łubnice w pow. wieluńskim (tabl. XXII, 77). Naczynie, w którym monety te znaleziono, reprezentuje formę przejściową pod każdym względem od form fazy poprzedniej do form późnośredniowiecznych⁴⁶. Drugim takim znaleziskiem jest dzban późnośredniowieczny z Lichyni w pow. kozielskim, zawierający skarbę brakteatów z końca XIII w., a jako monetę najmłodszą grosz praski Wacława II (1278—1305), na podstawie którego i to naczynie odnieść można do pogranicza XIII i XIV w. (tabl. XXII, 78)⁴⁷. Zarówno skarby, jak i znaleziska z osad XIV w., głównie od połowy tego wieku (od panowania Kazimierza Wielkiego), wskazują, że w czasie tym dokonało się ostatecznie przejście do form nowej fazy.

W pracy niniejszej ograniczyłem się rozmyśleć nie tylko do rozpatrywania zagadnienia chronologii ceramiki zachodniosłowiańskiej. Niemniej należy na zakończenie podkreślić, że

⁴⁶ H. Seger, *Ein Hortfund aus dem 13. Jahrhundert*, „Altschlesien“, t. 9: 1940, s. 146, tabl. 17, 18.

⁴⁷ F. Hufnagel, *Der zweite Münzfund von Lichtenforst, Kr. Cosel (OS)*, „Altschlesien“, t. 10: 1941, s. 132, tabl. 18.

szczególnie ważne i interesujące staje się zagadnienie chronologii tej ceramiki, jeśli się zajmie bliżej korelacją pomiędzy zmianami dokonującymi się w dziedzinie produkcji, m. in. garncarskiej, a zmianami w dziedzinie ustrojowej i politycznej. Nie da się np. zaprzeczyć, że 950 r. jako data graniczna między II a III fazą rozwojową ceramiki (faza C i D Hensla oraz III i IV Poulíka) zbiega się z początkami Polski Mieszka I i jej organizacji społeczno-gospodarczej. Podobnie też pierwsze dziesiątki lat XIV w. (koniec Polski dzielnicowej — początki panowania Kazimierza Wielkiego) przynoszą zasadnicze zmiany ustrojowe i gospodarcze na naszych ziemiach. Na Morawach widać też w sposób szczególnie wyraźny, jak okrzepnięcie państwa wielkomorawskiego znalazło swoje odbicie w ceramice IX w. Niewątpliwie też pojawienie się ceramiki słabo obtaczanej na całym niemal terytorium zachodniosłowiańskim w początkach V w. lub najpóźniej w połowie VII w. wiąże się ściśle z przemianami gospodarczymi, społecznymi i politycznymi.

Łódź, 1 XII 1951 — 1 IV 1953 r.

Remarques sur la chronologie de la céramique slave occidentale du Haut Moyen Age

(Traduit en français par Janina Ruk)

Le problème de la continuité culturelle ainsi que celui de la chronologie absolue et relative, aussi précise que possible, des phénomènes examinés, semblent dominer les questions suscitées par l'étude de l'histoire et de la culture de nos terres au déclin de l'antiquité et au seuil du moyen âge. On sait que parmi de nombreux éléments culturels en terres slaves occidentales, c'est à la céramique que revient le rôle particulièrement important dans la solution des questions de continuité culturelle et des problèmes chronologiques. On n'ignore pas que pendant de longues périodes se poursuivant durant trois millénaires au moins, car depuis l'apparition de la civilisation lusacienne jusqu'au Moyen Age Tardif, les habitants de nos terres excellaient dans la production fort habile des formes céramiques intéressantes et variées. Il suffit de se rappeler, à titre d'exemple, le rôle considérable joué par la céramique de la civilisation lusacienne et son influence puissante exercée sur la céramique des civilisations voisines, en particulier nordiques: scandinaves et baltes. On peut également évoquer à cette occasion la prédominance décidée de la céramique slave aussi bien occidentale qu'orientale sur la céramique scandinave, balte, finnoise et en partie également sur la céramique allemande au début du moyen âge. Cette prédominance s'exprime par l'application d'assez bonne heure de techniques

céramiques perfectionnées, par l'exportation en masse de la céramique slave dans ces pays aussi bien que par l'imitation totale, presque servilement fidèle, des formes et des décors des poteries slaves résultant de l'adoption d'une technique déjà perfectionnée. Si dans d'autres domaines culturels, p. ex. en métallurgie, les habitants de nos terres il y a six, dix, vingt siècles et plus, cédaient le pas à leurs voisins du Nord, ils démontraient en revanche dans l'industrie céramique une supériorité évidente et ceci non seulement en ce qui concerne la qualité, mais aussi la quantité de la production. Considérant le fait que la céramique constitue par son énorme quantité et son universalité un élément si important de notre culture matérielle à l'époque antique et au Haut Moyen Age, sa valeur en est d'autant plus grande pour l'étude des problèmes de chronologie et des questions relatives à la continuité culturelle. Dans la majorité des stations archéologiques où les objets en matières organiques ont le plus souvent péri, la céramique prédomine décidément sur toutes les autres catégories de vestiges. Même là où le matériel de fouilles, sujet d'habitude à une destruction facile, tels qu'objets en bois, en cuir, tissus, objets en liber, en écorce, crins, débris de plantes cultivées, se sont conservés aussi parfaitement qu'à Gdańsk, la céramique constitue toujours l'élément principal et

omniprésent de la culture matérielle. Il faut y ajouter en plus que les dépôts de monnaies qui nous fournissent les renseignements les plus exacts sur la chronologie se retrouvent le plus souvent cachés dans des vases céramiques et leur donnent par ce fait même un avantage sur d'autres catégories de trouvailles. On sait également qu'une des valeurs de la céramique réside dans sa remarquable „sensibilité typologique“ ainsi que dans le fait qu'elle appartient à ceux des éléments culturels que nous considérons comme les plus indigènes et le plus fortement rattachés au lieu même de leur production. D'autre part toutefois, on ne saurait nier que même dans cette catégorie de produits il existe des formes „interrégionales“ ou qui avaient été l'objet de contacts commerciaux parfois assez éloignés.

Cependant malgré toutes ces valeurs l'étude de la céramique, et en particulier de la céramique slave de la fin de la période romaine et du Haut Moyen Age, présente pour les archéologues des difficultés assez graves. La question de sa chronologie a été abordée de différentes manières. On y procédait au moyen de la méthode typologique et stratigraphique, on prenait en considération avec plus ou moins de succès les catégories de trouvailles datées par des monnaies. Récemment, nous assistons à une étude fort minutieuse et consciencieuse des procédés techniques de la céramique primitive comparés à ceux de la poterie contemporaine afin d'interpréter avec son aide le développement de la céramique slave dans un passé le plus éloigné. Ce n'est qu'à la condition d'appliquer toutes ces méthodes à la fois, qu'on pourra obtenir les résultats désirés.

Dans ce court exposé je relègue les questions technologiques de la poterie slave plutôt au second plan, tout en prêtant une attention particulière à la question de sa chronologie absolue, ainsi qu'à ses liens génétiques. Nous sommes encore fort loin de la possibilité d'en donner une image satisfaisante. Dans certains secteurs — c'est le matériel qui nous fait défaut, dans d'autres — c'est l'observation qui est insuffisante; parfois ce sont des erreurs dans l'application d'une méthode adéquate.

Depuis longtemps déjà l'attention des investigateurs polonais a été attirée par la poterie faite entièrement à la main, décorée d'une ornementation fruste ou bien dépourvue de décor qui constitue l'un des éléments essentiels de la culture vénète (groupe de Przeworsk) au cours de la période romaine tardive, c'est-à-dire depuis l'an 200 jusqu'à 375 de notre ère. C'est Józef Kostrzewski qui indiqua le premier les liens génétiques qui unissaient cette poterie à la céramique slave occidentale du Haut Moyen Age. Il y procéda en analysant les vases saciformes ou ovoïdes, avec inflexion sous le bord, représentés entre autres dans le groupe bien connu

des tumuli du type de Siedlemin (distr. de Jarocin, dép. Poznań) ¹.

On constata bientôt que la céramique de ce type est largement diffusée sur tout le territoire de la culture vénète et qu'on peut sans difficulté y découvrir ses racines durant la période romaine tardive et dans un passé encore plus éloigné. Parmi toute une série de grands établissements et de cimetières datant de la période romaine tardive je ne signalerai à titre d'exemple que l'établissement de Złota, distr. de Sandomierz, dép. Kielce (pl. I, 2 et 3) ² et le cimetière de Spicymierz, distr. de Turek, dép. Poznań (pl. I, 4 et 5) ³; ces exemples fournissent une illustration suffisamment précise pour cette affirmation. Nos collègues tchèques (entre autres J. Filip, I. Borkovský et J. Poulik) insistaient pendant leur visite aux musées polonais de Poznań, Łódź et Varsovie sur le fait que tout le matériel céramique de la période romaine tardive qu'ils avaient l'occasion d'examiner, exécuté à la main et dépourvu d'ornementation, constitue d'après leur avis un stade préliminaire aux formes des poteries slaves du type dit „de Prague“, daté entre le Ve et la première moitié du VIIIe siècle (pl. II, 6—8) ⁴. Dans un article récemment publié, J. Poulik, l'un des meilleurs connaisseurs de la céramique du Haut Moyen Age, constate que les données se multiplient pour témoigner que le type „de Prague“ n'est pas passé des terres polonaises en Tchécoslovaquie comme forme achevée, mais qu'il s'est développé des formes anciennes de la culture vénète (groupe de Przeworsk) dont les origines semblent remonter au IIe siècle de notre ère ⁵.

Les faits aussi bien que les considérations d'ordre théorique nous amènent à conclure qu'il ne nous est pas permis de regarder la poterie slave du Haut Moyen Age dès son origine comme ensemble homogène soumis aux lois uniformes de l'évolution. L'essentiel procédé méthodique consisterait donc à examiner la genèse, le développement et la chronologie de la céramique, de même que tous les éléments qui s'y associent séparément pour chaque région du

¹ J. Kostrzewski, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, 2e éd., Poznań 1923, p. 196, fig. 701, et dans d'autres ouvrages du même auteur.

² J. Marciniak, *Przyczynki do zagadnienia ciągłości osadnictwa na ziemiach polskich w świetle badań wykopaliskowych w Złotej w pow. sandomierskim*, „Wiadomości Archeologiczne“, vol. XVI, Varsovie, rééd. 1948, p. 234, planches XXXIV—XLI.

³ K. Jażdżewski, *Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich*, „Wiadomości Archeologiczne“, vol. XVI, pp. 138—139, pl. XIV.

⁴ Comparer aussi J. Filip, *Pravěké Československo*, Prague 1948, pp. 320 et 325; J. Eisner, *Devínska Nová Ves*, Bratislava 1952, p. 252.

⁵ J. Poulik, *Staroslovanské mohylové pohřebiště v Přitlukách na Moravě*, „Archeologické Rozhledy“ III: 1951, No 2—3, pp. 97—100, fig. 66—77.

grand territoire slave. Il est toutefois indéniable qu'à côté des facteurs menant à la régionalisation des formes céramiques il en existaient même au Moyen Age Tardif, c'est-à-dire à une époque où les différents territoires slaves étaient encore plus désunis qu'autrefois et où les différences culturelles s'y accentuaient de plus en plus nettement, des facteurs accessoires, peut-être plus puissants grâce auxquels certains ensembles céramiques présentent sur tout le territoire slave d'étonnantes similitudes aussi bien au point de vue technique qu'au point de vue de la forme et de l'ornementation. Malgré l'existence de certaines lois dans l'évolution générale de la céramique slave, nous sommes obligés d'examiner le problème pour chaque région séparément. Ce qui nous empêche cependant de poursuivre ce but bien précisé, c'est le manque regrettable à certaines périodes d'un matériel de fouilles bien daté que nous sommes forcés de remplacer, en dépit de ces principes, par des analogies que peuvent nous livrer les régions plus éloignées.

La céramique de la culture vénète semble s'exprimer par plusieurs courants parallèles. L'un d'eux, signalé déjà plus haut, est représenté par une poterie simple, faite à la main, portant une ornementation fruste ou dépourvue de décor (pl. I, 1—5); l'autre — par une poterie faite également à la main, caractéristique par une variété de formes et une ornementation assez riche, qui la rattache en partie aux traditions du La Tène III, ainsi qu'aux décors celtiques et classiques (pl. II, 9); le troisième courant enfin est représenté aux IIIe et IVe siècles de notre ère par la céramique, dite „grise“, façonnée au tour (pl. III, 10 et 11). Actuellement on admet en général, comme je l'ai déjà signalé, que la céramique slave du Haut Moyen Age est liée en principe au premier courant. Le second courant a tari durant des périodes postérieures puisque déjà aux IIIe et IVe siècles on peut constater son affaiblissement bien visible; les vases faits à la main, aux formes variées et à l'ornementation riche, deviennent beaucoup plus rares qu'aux deux siècles précédents de notre ère; à partir du Ve siècle de notre ère nous ne l'apercevons plus. Il nous manque encore une explication plausible de ce phénomène et tout au plus nous est-il permis de supposer qu'il a été provoqué par l'abandon de nos terres par certaines tribus germaniques, par la rupture des contacts avec le monde classique et enfin par l'abaissement du niveau de la production sur nos terres à la suite des changements d'ordre politique, social, économique et culturel survenus à la fin du IVe siècle. Quant au troisième courant, représenté par la céramique dite „grise“, façonnée au tour, qui avait ses racines dans les traditions celtiques et thraques de la région des Sudètes et des Carpathes et qui avait puisé ensuite de nouvelles ressources dans le

monde classique et dans les pays du bassin de la Mer Noire, il n'a pu subsister que jusqu'au IVe siècle dans certaines parties de l'ancien territoire de la culture vénète. Toutefois, il a exercé une influence considérable sur la formation subséquente de la poterie slave du Haut Moyen Age. Actuellement, nous savons d'une manière tout à fait certaine qu'en Silésie et dans le sud-est de la Grande-Pologne (Oszczylk, distr. de Kalisz, dép. Poznań) le groupe de la céramique „grise“, façonnée au tour, s'est perpétué durant le Ve siècle et jusqu'au début du VIe siècle (pl. III, 12—13)⁶. Il semble qu'un phénomène similaire se produisit sur le territoire de la Petite-Pologne, en particulier dans la région célèbre par la production perfectionnée et en masse de la poterie dite „grise“, façonnée au tour, comme des environs de Tropiszów, d'Igołomia et de Zofipole (distr. de Miechów, dép. Cracovie), ainsi que de Kościelniki-Cło, (distr. et dép. Cracovie). Le fait que cette céramique si perfectionnée au point de vue technique se soit maintenue si longtemps au sud et à l'ouest des terres polonaises et qu'elle y ait persisté encore durant la période des migrations, n'est pas sans importance pour le développement futur de la céramique slave sur ces territoires. On sait qu'en Basse et Haute-Silésie les traces de l'existence des formes qui continuaient les traditions de la céramique dite „grise“, façonnée au tour, peuvent être relevées jusqu'au VIIe siècle et même au cours des siècles suivants. La preuve en est fournie par les trouvailles de Syrynia (distr. de Rybnik, dép. Katowice) (pl. IV, 14)⁷, de Klenica (distr. et dép. Zielona Góra) (pl. IV, 15—18, pl. V, 19—23), de Gostyń, distr. de Głogów, dép. Zielona Góra (pl. V, 24—26, pl. VI, 27—28), et de Popęszyce (distr. de Kozuchów, dép. Zielona Góra)⁸. En ce qui concerne sa forme et son décor la céramique protopolonaise du Haut Moyen Age se rattache par des liens si étroits à la céramique locale de la période des migrations que même les archéologues allemands soulignaient autrefois le fait qu'il leur était difficile de distinguer une catégorie de l'autre. En général cependant, une certaine régression peut être constatée dans

⁶ H. Zeiss, *Die Zeitstellung des Reitergrabes von Königsbruch, Kr. Guhrau, „Altschlesien“*, vol. 7, No 1, p. 34; W. Böge, *Ein Beitrag zum Formenkreis der wandalischen Irdeware aus der Völkerwanderungszeit, „Altschlesien“*, vol. 7, p. 44; J. Fitzke, *Odkrycie osady z wczesnego okresu rzymskiego i cmentarzyska z okresu wędrówek ludów w Oszczylku w pow. kaliskim, „Z otchłani wieków“ IX: 1934, c. 2, p. 21; E. Petersen, *Der ostelbische Raum...*, Leipzig 1939, pp. 77, 119—120.*

⁷ J. Kostrzewski, *Sprawozdanie z badań prehistorycznych na Śląsku w roku 1937. Badania prehistoryczne w województwie śląskim w latach 1937—1938*, „PAU, Śląskie Prace Prehist.“, No 5, p. 39.

⁸ Études de E. Petersen, de K. Langenheilm et de M. Jahn, „Altschlesien“, vol. 7, No 1, et de K. Langenheilm, „Altschlesien“, vol. 8.

le domaine de la technique de la production des poteries: le façonnage perfectionné au tour, connu aux IVe et Ve siècles, est suivi aux siècles suivants par un travail beaucoup moins soigné qui peu à peu commence à améliorer sa technique pour atteindre graduellement son haut niveau au seuil du Moyen Age Tardif. L'influence de la céramique „grise“ de la période romaine tardive et de la période des migrations, exportée du sud de la Pologne vers les territoires du centre et du nord (à côté d'une production locale de ce genre de poterie perfectionnée) se fait remarquer également dans la production de la céramique faite à la main. Ceci est parfaitement visible dans certaines formes de vases de la période romaine tardive provenant de Brześć Kujawski (pl. VI, 29)⁹ aussi bien que dans des fragments de grands vases à provisions au rebord grossi, muni d'un facettage irrégulier (fouilles de Łęczycza), que pour cette raison je serais porté à dater du VIe siècle ou bien de la première moitié du VIe siècle (pl. VII, 30).

Les observations faites jusqu'ici, basées sur des données stratigraphiques et typologiques ainsi que sur des trouvailles, datées par les monnaies ou bien par d'autres catégories d'objets, ont incité les archéologues à admettre pour la céramique slave occidentale trois phases principales de développement: la première pendant laquelle sur d'assez vastes territoires slaves occidentaux domine presque exclusivement la poterie primitive, faite à la main, peu ornée ou dépourvue de décor; la deuxième phase se distinguant sur les territoires en question par la coexistence de la céramique faite entièrement à la main avec une poterie exécutée plus ou moins habilement sur un tour de potier assez primitif (à bras, muni d'un disque), il est à noter que déjà ces deux catégories de céramique se distinguent par une richesse d'ornementation beaucoup plus remarquable; la troisième phase enfin durant laquelle sur tout le territoire slave occidental règne universellement et presque exclusivement une céramique entièrement faite au tour et produite par des artisans se servant de plus en plus souvent d'un tour à bras, muni d'un disque, plus perfectionné et possiblement d'un tour muni de deux disques reliés au moyen de barres perpendiculaires dont le nombre varie ou bien d'un tour à un seul disque posé sur quatre barres verticales s'appuyant sur une base horizontale à planchettes croisées; les vases sortis de ces ateliers avaient des fonds concaves munis en règle de marques de potier, et portaient une ornementation mécanique allant en se simplifiant avec le temps. Ce classement est ac-

ceptable en principe, mais on doit tenir compte de l'existence de certaines modifications régionales. C'est ainsi qu'en Silésie et en Moravie on rencontre déjà au cours de la première phase une céramique fortement façonnée au tour, tandis que sur les territoires situés plus au nord et à l'ouest de la Silésie la poterie de ce type n'apparaît qu'à la fin du Xe siècle, et encore plus tard dans le bassin de l'Elbe moyenne et en aval de ce fleuve¹⁰. Il semble qu'autour du noyau territorial comprenant la Silésie, la Petite-Pologne occidentale et la Moravie où régnait aux VIe, VIIe et VIIIe siècles, en continuation d'une vieille tradition, la céramique slave la plus développée au point de vue technique, s'étaient formées des zones concentriques que marque une céramique de plus en plus retardée dans son développement. La présente étude n'étant consacré qu'au problème de la poterie slave occidentale, je laisse de côté la question de l'influence exercée par d'autres centres céramiques plus développées existant, comme on le sait, en Ukraine (région de Kiev), sur les territoires balcaniques soumis au rayonnement direct de la culture byzantine, de même que dans le bassin du Danube central où les traditions de la période romaine tardive sont restées vivantes jusqu'au VIe siècle et même — semble-t-il — jusqu'au VIIe siècle.

Les observations faites jusqu'ici m'amènent à la conclusion que sur d'assez vastes territoires polonais (à l'exception de la Silésie et des parties occidentales et méridionales de la Petite-Pologne) la première phase de développement de la céramique en question remonte à la période des migrations (375—568 de notre ère) et au début de la Ire période du Haut Moyen Age (568—600), la deuxième phase se synchronise avec les derniers siècles de cette période (600—800) et la IIe période du Haut Moyen Age (800—950), et la troisième phase descend jusqu'à la IIIe période du Haut Moyen Age (950—1300).

Les résultats des recherches en Tchécoslovaquie, et surtout en Moravie, amènent J. Poulik¹¹ à classer la céramique du Haut Moyen Age en 4 phases d'évolution: la Ire phase (375/400—650) signalée par la céramique faite entièrement à la main et sans décor du type dit „de Prague“ (au point de vue de l'évolution cette phase correspond à la Ire phase sur les terres au centre et dans le nord de la Pologne); la IIe phase (650—800) présentant la céramique façonnée d'une manière assez primitive au tour de potier à bras, ornée pour la plupart

¹⁰ Comp. H. A. Knorr, *Die slawische Keramik zwischen Elbe und Oder*, Leipzig 1937.

¹¹ J. Poulik: *Staroslovanská Morava*, Praha 1948, p. 14; idem, *Jižní Morava — země dávných Slovanů*, Brno 1950, p. 122; idem, *Staroslovanské mohylové pohřebiště v Přitlukách na Moravě*, „Archeologické Rozhledy“ III: 1951, No 2—3, pp. 97—100.

⁹ K. J a d z e w s k i, *Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich*, „Wiadomości Archeologiczne“, vol. XVI, rééd. 1948, p. 138, planche XIV, 8.

de dessins plutôt irréguliers (au point de vue de l'évolution elle correspond à la première partie de la IIe phase en Pologne; la IIIe phase (800—950) représentée par la céramique façonnée avec plus de soin au tour de potier plus évolué (muni d'un seul disque posé sur des barres perpendiculaires s'appuyant sur une base horizontale à planchettes croisées, typique par ses bords fortement profilés, par son ornementation soignée et assez riche, recouvrant la plus grande partie de la surface du vase, par ses fonds plats portant l'empreinte de l'essieu saillant du tour); au point de vue de l'évolution, cette phase correspond à la deuxième partie de la IIe phase en Pologne; la IVe phase (950—1200) caractérisée par la céramique la plus développée au point de vue technique, fortement façonnée au tour de potier tourné à pied (?) (à deux disques reliés au moyen de barres verticales), aux rebords fortement profilés, aux fonds concaves munis pour la plupart de marques de potier, à l'ornementation devenant de plus en plus simplifiée au cours des années et se concentrant surtout sous le rebord du vase (au point de vue de l'évolution cette phase correspond à la IIIe phase des régions situées au centre et dans le nord des terres polonaises).

En ce qui concerne la Silésie et probablement les parties occidentales et méridionales de la Petite-Pologne (approximativement le territoire habité autrefois par la tribu des Vislanes), on peut distinguer deux phases principales du développement de la céramique slave du Haut Moyen Âge: la Ire phase (375—950) correspondant au point de vue de l'évolution à la deuxième phase sur le reste des territoires polonais (il est à noter ici qu'une phase durant laquelle en Silésie et sur les territoires de la Petite-Pologne aurait régné en exclusivité la céramique exécutée à la main, semble ne pas exister du tout), avec éventuellement une subdivision en étape antérieure (a) (375—550) au cours de laquelle à côté de la céramique faite à la main existe la poterie „grise“, façonnée au tour et en étape postérieure (b) (550—950) caractérisée par la céramique faite à la main et façonnée au tour de potier assez primitif; la IIe phase (950—1250/1300) correspondant au point de vue de l'évolution à la IIIe phase sur d'autres territoires polonais, présentant la céramique fortement façonnée au tour perfectionné (probablement même à deux disques, avec barres perpendiculaires reposant sur une base horizontale à planchettes croisées).

Pour les terres sorabes et vélètes du bassin de l'Oder on pourrait admettre avec quelque réserve (en se servant entre autres des données parfois assez embrouillées de H. A. Knorr exposées dans son ouvrage *Die slawische Keramik zwischen Elbe und Oder*) un schéma du développement de la céramique comme suit: la Ire phase de 375 à 650 (?), la IIe phase de 650

à 985 et la IIIe phase de 985 à 1300. Quant aux territoires sorabes et obodrites du bassin de l'Elbe on pourrait accepter le schéma suivant: la Ire phase de 568/600 à 700 (?), la IIe phase de 700(?) à 1050 et la IIIe phase de 1050 à 1200/1250.

Le classement chronologique de la céramique ainsi établi n'a pour but que de mettre en relief sa phaséologie. Il est évident que sur chacun des territoires précités il faut tendre à établir des classements beaucoup plus précis, basés en principe sur des groupes d'objets bien datés. Une telle tentative a été entreprise chez nous par W. Hensel¹². D'après son interprétation la céramique du Haut Moyen Âge se divise en Grande-Pologne en 5 phases: phase A de 400 à 600, phase B de 600—800, phase C de 800—950, phase D 950—1100, phase E de 1100—1250. Il est à regretter que l'auteur n'ait pas donné d'explications plus précises concernant cette division, renvoyant les lecteurs aux indications qu'il publiera dans les volumes suivants de son ouvrage. Il nous signale également certaines modifications qu'il a l'intention d'introduire ultérieurement. Pour l'instant toutefois, il faut nous contenter de la division déjà établie. L'analyse du matériel publié à la suite de cette étude nous permet de conclure que sa période A correspondrait à la première phase citée par nous, les périodes B et C — à la deuxième phase et les périodes D et E — à notre troisième phase. La concordance dans la chronologie absolue de ces deux divisions est assez remarquable. Ce n'est qu'à propos de la date finale de la dernière phase E que l'on pourrait avancer quelque objection, étant donné que des recherches plus récentes pratiquées dans plusieurs stations archéologiques bien datées (entre autres à Łęczyca, dép. Łódź et à Gdańsk) ont démontré d'une façon tout à fait incontestable que la poterie de cette sous-période avait subsisté sans modifications essentielles (au moins pour la terre de Łęczyca et la région de Gdańsk) non pas jusqu'à l'an 1250 environ, comme cela résulterait de la division de Hensel, mais tout au moins jusqu'à 1300 et même, semble-t-il, au-delà de cette date jusqu'aux années 1330—1340. Il se peut que les recherches futures confirmeront la division de W. Hensel, pour l'instant cependant les données motivant a priori une telle ou une tout autre durée des phases de cette division ne paraissent pas de qualité suffisamment convaincante et ne peuvent être détectées que pour certaines étapes. En définissant l'âge du matériel archéologique qui fait l'objet de son étude, l'auteur a eu recours plus d'une fois aux définitions telles que „phase A-B“, „B-C“ etc., tout en les appliquant tantôt à des groupes entiers de trouvailles, tantôt à des objets isolés.

¹² Dans son ouvrage intitulé *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1950, pp. 5—6.

Ceci prouverait en toute évidence que le matériel de fouilles à l'état actuel de nos connaissances se laisse serrer encore assez mal dans les cadres d'un classement aussi rigoureux. On sait, par exemple, que depuis le moment où la céramique au caractère artisanal, fortement façonnée au tour perfectionné avec des fonds concaves munis de marques de potier, s'est installée d'une manière universelle sur les terrains polonais (ce qui est survenu, comme le prouvent les trouvailles datées par les monnaies, au cours de la deuxième moitié du Xe siècle), l'évolution subséquente de ces formes au cours des 350 années suivantes s'opère avec une telle lenteur et la céramique elle-même subit des modifications aussi insignifiantes que la distinction des phases D et E de W. Hensel devrait procurer actuellement d'assez graves difficultés, si nous nous bornions uniquement à la poterie sans tenir compte d'autres catégories de trouvailles permettant de constater, dans certains cas, des formes typiques pour l'une ou l'autre de ces phases. Les résultats des fouilles de Lutomiersk, distr. de Łask, dép. Łódź, de Łeczyca, dép. Łódź, et de Gdańsk, permettent le mieux de vérifier la justesse de cette constatation. Nous servant de précises divisions stratigraphiques, comme celles de Gdańsk où il est possible de distinguer les couches tous les 25 ans en moyenne, associées à l'analyse des marques héréditaires de potier¹³, il nous sera sans doute possible de fixer dans un avenir très proche l'âge absolu des couches de certaines stations du Haut Moyen Age en Pologne, ce qui à son tour contribuera remarquablement à préciser la chronologie des divisions de la IIIe période protohistorique. Toutefois, il est évident qu'à la suite de la mécanisation de la production céramique à cette époque la poterie est devenue moins „sensible“ au point de vue typologique.

Jetons à présent un coup d'oeil rapide sur ce qui peut servir de base aux divisions chronologiques sus-mentionnées de la céramique slave occidentale. Évidemment, il est impossible de l'interpréter dans ce court exposé d'une façon précise ou même seulement satisfaisante. Je crois pourtant qu'il serait profitable d'examiner ça et là quelques cas particuliers. Comme je l'ai déjà mentionné à plusieurs reprises au cours de cette étude, la limite chronologique inférieure est constituée par la céramique sans décor ou bien peu ornée de la culture vénète de la période romaine tardive. À côté des stations déjà citées de Siedlemin (distr. de Jarocin, dép. Poznań) ou de Spicymierz (distr. de Turek, dép.

Poznań) la grande nécropole de Konin¹⁴ datée aux IIe et IIIe siècles, de même que toute une série de stations contemporaines de la Pologne centrale peuvent en servir d'exemple. Chose significative, dans cette région centrale de notre pays, la céramique en question est représentée aussi bien par des vases au galbe ovoïde que par des vases au galbe biconique, ce qui reste en accord avec le caractère transitoire de cette région (pl. VII, 31, pl. VIII, 32 et 33, pl. IX, 34). Il en est autrement dans l'établissement bien connu de Złota (distr. de Sandomierz, dép. Kielce), habité aux IVe et Ve siècles. La poterie faite à la main, qui y apparaîtrait, est représentée exclusivement par des vases ovoïdes aux parois grossièrement polies et rugueuses. L'un de ces vases mérite notre attention toute particulière. C'est le vase avec listel lunulé collé à la panse (planche IX, fig. 35¹⁵). Nous retrouvons ce détail fort rare sur l'un des vases fait à la main du type „de Prague“ provenant de Lanžhot, ardt. de Břeclav au sud de la Moravie (dans la bifurcation des fleuves Morava et Dyja). Le vase en question défini déjà par R. Pittioni comme vase slave (pl. IX, 36)¹⁶ est daté au Ve siècle par les investigateurs tchèques qui se sont servi pour l'établissement de la chronologie d'objets associés à ce genre de céramique, notamment boucles de ceinture en fer de forme ovale, de briquets primitifs en fer à double arc, de peignes ornés (voir les ouvrages, mentionnés plus haut à plusieurs reprises, de J. Poulík, J. Filip, I. Borkovský et d'autres). Un vase similaire fut recueilli à Sadzarzewice (Sazarejce en lusacien, Sadersdorf en allemand), distr. de Gubin, dans le cimetière à incinération et à tumuli, qui était en usage depuis la période romaine tardive et jusqu'à la période des migrations ou même jusqu'au début du Haut Moyen Age (pl. IX, 37)¹⁷. Il serait peut-être utile de rappeler à l'occasion que sur le territoire slave oriental existent également des preuves pour un semblable développement des formes de la céramique slave du Haut Moyen Age. C'est notamment à Chorsk, aux environs de Dawidgródek, donc au coeur même de la Polésie qu'habitait la tribu des Derevlandes, connue plus tard grâce à l'histoire, qu'on avait pu découvrir en 1937 dans un cimetière avec tombes à fosse, un vase du type „de Prague“, à surface rugueuse, entièrement fait à la main au rebord à entailures, associé à une boucle de ceinture en fer de forme ovale qui

¹⁴ Étudiée par Bogdan Kostrzewski, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie (woj. poznańskie)*, „Przegląd Archeologiczny“, vol. VII, p. 192.

¹⁵ J. Marciniak, „Wiadomości Archeologiczne“, vol. XVI: 1940, pl. XXXVII, No 1.

¹⁶ R. Pittioni, *Frühgeschichtliche Brandgräber in den March-Thaya-Auen*, „Germania“ 1934, pp. 130—133, pl. 15.

¹⁷ J. Neustupný, *Piervobytnaja istorija Łužicy*, Prague 1947, p. 124, fig. 38.

¹³ À signaler ici l'ouvrage de Z. Kołosówna, *Z badań nad znakami garncarskimi z okresu wczesnodziejowego*, „Slavia Antiqua“, vol. II, f. 2, p. 438, et celui de W. Hensel, *Metoda datowania ceramiki wczesnodziejowej na podstawie znaków garncarskich na dnach naczyń*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU“ 1950, vol. LI, No 2, pp. 71—74.

fixe au Ve siècle les limites chronologiques pour tout cet ensemble. Ce vase qui se trouve au Musée Archéologique de Varsovie semble posséder sa plus proche analogie dans le vase de Prague IV de Loretanské Naměstí, tombe 105¹⁸. Quelques rares mentions relatives à cette trouvaille fort importante et intéressante, et qui m'est connue de l'autopsie, se trouvent dans l'étude déjà citée de J. Marciniak¹⁹. Cette trouvaille de même que celles de Złota (distr. de Sandomierz, dép. Kielce) peuvent aider nos collègues tchèques à fixer correctement la chronologie de la plus ancienne phase de la céramique du Haut Moyen Âge. Il convient de signaler, une fois de plus, la grande valeur de la poterie de Łęczyca, dep. Łódź, dégagée dans la plus ancienne couche de l'établissement suburbain; grâce à ses analogies proches avec les vases à provisions au rebord grossi de la période romaine tardive et de la période des migrations aussi bien que grâce à sa ressemblance avec les vases du type „de Prague“, cette poterie doit être datée du Ve siècle ou de la première moitié du VIe siècle au plus tard.

Le vase de Toliszczek, (distr. de Lębork, l'ancien distr. de Wejherowo, dép. Gdańsk) est d'une importance capitale pour fixer la date de la deuxième phase de l'évolution de la céramique slave occidentale (la phase B de Hensel) (pl. X, 38). Ce vase trapu, à la panse biconique au rebord évasé sur petit pied bien distinct, possède un décor en lignes ondulées fort maladroites et sur le fond l'empreinte de l'essieu saillant d'un tour de potier primitif. La forme même de ce vase le rattache aux formes plus anciennes de la période romaine, ce qui a été signalé, il y a longtemps déjà, par M. l'abbé, Wł. Łęga²⁰. Le plus important cependant c'est que son contenu (un collier de perles en verre et en émail, multicolores et à dessins, des perles d'ambre jaune polies, de petits cercles d'argent aux extrémités enlacées pl. X, 39—41), le date à la limite du VIe et VIIe siècle²¹. Nous avons ainsi la preuve que dès le début du VIIe siècle les vases façonnées au tour apparaissent même dans les régions septentrionales les plus lointaines du territoire slave occidental, aux confins les plus avancés vers le nord de la Poméranie Orientale, donc sur le territoire le plus éloigné des centres contemporains de l'industrie céramique plus évoluée. Ce fait

est donc décisif pour fixer la date de l'apparition de cette technique sur les terrains situés plus au sud, p. ex. en Grande-Pologne. Dans cette dernière province les objets provenant des couches les plus anciennes du Haut Moyen Âge de Biskupin, (distr. Żnin, dép. Poznań) présentent un intérêt tout particulier. La céramique dégagée ici, faite exclusivement à la main et dépourvue d'ornement, appartenant en partie au type „de Prague“ (pl. XI, 42 et 43) et en partie au groupe de la céramique faite à la main et faiblement façonnée au tour, se rattachant aux vases-situles de l'enceinte fortifiée silésienne du VIIe siècle de Klenica (distr. et dép. Zielona Góra) pl. XI, 44 et 46), et accompagnée, semble-t-il, d'une céramique au façonnage primitif et avec décor, est datée, bien qu'avec beaucoup moins de certitude que le vase de Toliszczek, par une fibule du type de Gotland (ou bien du type provenant de la vallée du Dniepr)²² et par des parures typiques pour la culture des Avars du tournant du VIe et VIIe siècle. Il convient d'ajouter entre parenthèses que les fibules attribuées à l'époque romaine tardive et les fibules du Ve siècle trouvées à Biskupin devraient être datées plutôt à la fin du VIe siècle. Comp. aussi le trésor du fondeur de Frombork (distr. de Braniewo, dép. Olsztyn) de la 2e moitié du VIe siècle contenant entre autres des fibules similaires²³ ainsi que certaines fibules recueillies dans les tombes 1 et 3 à Oszczywik (distr. de Kalisz, dép. Poznań)²⁴, datées au début du VIe siècle. Il nous est donc permis de supposer que déjà au début du VIIe siècle la céramique aurait été exécutée au tour de potier primitif, probablement au tour à bras, muni d'un disque²⁵. Cependant il existait parallèlement une poterie faite à la main comme le prouvent les vases recueillis à Prützke, distr. de Zauch-Belzig en Brandebourg, à Koblice (Coblentz) près de Budyšin (Bautzen) en Lusace, à Dresde-Stetzsch, remontant à la deuxième moitié du VIe siècle ou au VIIe siècle (pl. XI, 47)²⁶.

On admet en général l'an 800 comme date-limite entre certaines périodes de l'histoire slave au début du moyen âge et entre les phases de développement de la céramique slave occidentale (ainsi p. ex. W. Hensel l'admet comme date-

¹⁸ I. Borkovský: *Staroslovanská keramika ve střední Evropě*, Praha 1940, fig. 2, p. 11.

¹⁹ „Wiadomości Archeologiczne“, vol. XVI, p. 239, et dans le bulletin de la Société Préhistorique Polonaise „Z otchłani wieków“, XIIe an., fasc. 9—10, p. 136.

²⁰ W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu*, pp. 23, 51, 102, 177, 340, 420, pl. II, 7.

²¹ E. Petersen, *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6. — 8. Jahrhunderts*, Leipzig 1939, p. 19, fig. 22 a-d, pp. 20—21, pp. 98—100; J. K o s t r z e w s k i, *Stowianie i Germanie na ziemiach na wschód od Łaby w 6—8 w. po Chr.*, „Przegląd Archeologiczny“, vol. VII, N° 1, pp. 5 et 6.

²² Comp. J. Werner, *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, „Reinecke-Festschrift“ 1950, pl. 34 et 35.

²³ W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens*, p. 298—303, fig. 249, N° 10—12.

²⁴ E. Petersen, *Der ostelbische Raum...*, pp. 75—76, fig. 113b et 114f.

²⁵ Comp. Z. A. Rajewski, *Gród staropolski na półwyspie jeziora biskupińskiego w pow. żnińskim. Gród prastowiański w Biskupinie w pow. żnińskim*, Poznań 1938, pp. 70—74, pl. LII—LIV; E. Petersen, *Der ostelbische Raum...*, p. 69, fig. 102 et 103, page 70, pp. 117—118.

²⁶ E. Petersen, *id.*, p. 54, fig. 74, pp. 106—109, fig. 114 et 125, pp. 185 et 234.

limite entre les phases B et C, J. Poulik — pour les phases II et III, encore auparavant divers archéologues allemands, parmi eux A. Götze — pour les phases I et II, moi-même — pour la Ire et la IIe période du Haut Moyen Âge). Actuellement, il nous manque encore sur le territoire polonais des données assez solides pour étayer un tel classement, quoiqu'il soit indéniable que dans le matériel de fouilles et entre autres en céramique, il existe des différences bien nettes entre les trouvailles provenant des premières dizaines d'années après l'an 600 et celles datant de quelques dizaines d'années avant l'an 950. Pour le moment il n'y a que les trouvailles bien datées du territoire de la Moravie, notamment les nombreuses sépultures, dont le temps d'usage peut être fixé entre 800—950, c'est-à-dire à l'époque de l'Etat Grand Moravien, et quelques dizaines d'années après sa chute, qui nous viennent en aide ayant livré une quantité d'objets bien définie. Fort communs sont à cette époque les vases à panse ovoïde, presque entièrement recouverte d'ornementation présentant en zones multiples des dessins ondulés et rectilignes (le décor est le plus accusé dans la partie la plus saillante de la panse ou bien un peu plus haut), aux bords assez profilés, aux fonds encore plats portant souvent l'empreinte de l'essieu saillant du tour de potier. Il est certain que ces vases témoignent d'une technique céramique beaucoup plus perfectionnée que celle des poteries de la phase précédente. Un niveau particulièrement élevé au point de vue technique a été atteint par la poterie du type dit „de Blučina“, apparaissant sur le territoire du groupe local au centre de la Moravie, au sud de Brno, dans le bassin des fleuves Svratka et Dyje. L'ample monographie de J. Eisner consacrée à la célèbre nécropole de Devínska Nová Ves près de Bratislava confinant à la frontière de la Slovaquie et de la Moravie²⁷ nous permet de mieux connaître le développement de la céramique slave en aval de la Morava avant l'avènement de l'Etat Grand Moravien notamment vers les années 625—800, donc au temps de l'état de Samo et de ses étapes ultérieures. Or, il est évident que le groupe de la céramique dénommée par J. Eisner „céramique danubienne“ constitue tout simplement la première phase de développement des formes essentielles de la poterie moravienne contemporaine de l'Etat Grand Moravien. Cette céramique „danubienne“ des VIIe et VIIIe siècles diffère de la céramique moravienne des années 800—950 par un façonnage plus primitif caractérisé par les profils des bords faiblement développés. En général cependant, les vases à panse ovoïde et au rebord évasé, si caractéristiques pour le type „danubien“ attestent, entre 625 et 950, des modifications relativement peu sensi-

bles. Le type „de Prague“ coexiste, selon J. Eisner, avec le type „danubien“ sur les territoires de la Moravie et de la Slovaquie méridionale à peu près jusqu'à la moitié ou bien même jusqu'à la fin du VIIIe siècle pour céder ensuite définitivement la place au type „danubien“. Prenant en considération le matériel archéologique moravien il devient évident que les contacts avec les potiers représentant la vieille tradition romaine en Pannonie, de même que les traditions héritées de la céramique celtique, ont dû influencer le développement plus rapide de la poterie slave de ces régions. Une céramique décelant une étrange similitude avec les formes moraviennes se rencontre non seulement sur tout le territoire tchécoslovaque et sur d'assez vastes terrains polonais, en particulier en Silésie et en Petite-Pologne ce qui est tout à fait naturel grâce au voisinage proche de ces pays, mais également dans le centre de la Pologne et aux environs de Lublin. On pourrait évoquer ici, à titre d'exemple, les vases de Niemcza distr. de Dzierżoniów, dép. Wrocław, de Kotowice, distr. et dép. Wrocław, de Łąki, distr. de Milicz, dép. Zielona Góra (pl. XII, 48), de Czerna Mała, distr. de Głogów²⁸, de Wyciąże près de Cracovie²⁹, de Żerniki Dolne, distr. de Stopnica, dép. Kielce (pl. XII, 49)³⁰, de Lipsko, distr. de Zamość, dép. Lublin (fouilles opérées par M. Drewko sur le cimetière à tumuli; matériel au Musée Archéologique de Varsovie), de Dratów, distr. de Lubartów, dép. Lublin (tout le matériel de fouilles déposé au Musée Archéologique de Varsovie provient d'anciennes collections du Musée de E. Majewski), de même que certains vases de l'enceinte fortifiée et de l'établissement de Tum près de Łęczycza, postérieurs à la IIe phase des fortifications et antérieurs à leur IIIe phase (le matériel se trouve au Musée Archéologique de Łódź); (pl. XII, 50). Le matériel archéologique recueilli à Syrynia, distr. de Rybnik, en Haute Silésie, daté de la phase précédente (VIIe siècle), rappelle d'une manière frappante les formes moraviennes (pl. IV, 14)³¹. Vers ce temps le nord de la Pologne reste encore fidèle aux formes biconiques durant la période romaine et jusqu'au tournant du VIe et VIIe siècle comme le prouve le vase connu de Toliszczek, distr. de Lębork, dép. Gdańsk (pl. X, 38).

²⁸ „Altschlesien“, vol. 7: 1938, fig. 4, No 2 et 3, p. 85, pl. 10, No 2, 4—6.

²⁹ Fouilles plus récentes effectuées par St. Buratyński; matériel déposé au Musée Archéologique de Cracovie.

³⁰ E. Majewski, *Zabytki przeddziejowe w Żernikach Dolnych w powiecie stopnickim*, „Światowit“, vol. I, p. 52, fig. 39, page 56 et fig. 42, page 58.

³¹ J. Kostrzewski, *Sprawozdanie z badań prehist. na Śląsku w 1937 r. Bad. prehist. w woj. śląskim w latach 1937—1938*, Édition de l'Acad. Polon. des Sciences à Cracovie. „Śląskie Prace Prehistoryczne“, No 5, fig. 19, page 27, fig. 20, page 28, fig. 23 et 24, pages 32 et 33, fig. 30, page 37.

²⁷ J. Eisner, *Devínska Nová Ves — Slovanské pohřebiště*, Bratislava 1952.

Il existe encore un autre procédé pour dater la céramique de la IIe période du Haut Moyen Age (période C de Hensel). Nous le devons au fait que la poterie slave occidentale (provenant sans doute pour la plupart des zones maritimes, de Poméranie, de la terre des Vélètes et des Obotrites) était avec tout son contenu (p. ex. avec du miel ou tout autre marchandise) l'objet de l'exportation aux pays scandinaves. Une autre circonstance favorable concourt à établir la chronologie précise des objets importés, à savoir que les emporiums commerciaux ou les autres centres importants de ces pays importateurs avaient souvent une existence relativement courte. Ainsi p. ex. Birka, dont les sépultures nous ont livré entre autres, des vases slaves typiques, existe entre les années 800 et 975, Lund commence sa carrière déjà après la chute définitive de Birka, c'est-à-dire au cours de la première vingtaine ou trentaine d'années du XIe siècle, de même d'ailleurs que Sigtuna (vers l'an 1000). On peut aisément constater que c'est uniquement à Birka que l'on rencontre, à côté des formes plus ou moins primitives, faites entièrement à la main ou bien portant les traces d'un façonnage assez faible et maladroit, également des vases ovoïdes, à décor sur zones multiples descendant assez bas vers la plus grande convexité de la panse, à fonds plats, portant sans doute les empreintes de l'essieu saillant du tour, avec traces d'un façonnage au tour assez soigné, donc des formes se rapprochant d'assez près des formes moraviennes de la IIIe période de J. Poulik (800—950) (pl. XIII, 51—52, pl. XIV, 53—54)³². A Lund par contre la céramique de ce type, de même que celle plus primitive, fait complètement défaut. La poterie représentée (pl. XIV, 55 et 56), fortement façonnée au tour de potier amélioré, aux fonds pour la plupart concaves portant des marques de potier, aux profils des bords plus évasés, est typique pour la IIIe période protohistorique (phase D et peut-être E de Hensel)³³. Les territoires baltes offrent d'ailleurs des possibilités semblables. Sur la terre des Prussiens p. ex. règne jusqu'au VIIIe siècle partout la céramique prusse indigène faite à la main. A partir du IXe siècle s'y introduit soudain la céramique façonnée au tour aux formes déjà assez évoluées, ne se rattachant en aucune manière aux formes indigènes prusses, mais étant, en revanche, une copie fidèle des formes slaves (pl. XV, 57—60)³⁴. Cette nouvelle céramique comporte des vases de la IIe et IIIe période du Haut Moyen Age (phases C, D et E de Hensel), pendant lesquelles déjà, il y a manqué complet de formes

provenant des phases plus anciennes. Il est évident que l'expansion de la céramique slave sur le territoire balte est survenue au moment où la supériorité au point de vue technique des poteries slaves caractéristiques par leur façonnage perfectionné était si forte que les Baltes finirent par abandonner leur propre céramique, tout à fait différente quant à la forme, l'ornementation et la technique, et adoptèrent cette nouvelle technique et avec elle les nouvelles formes et ornements slaves. On observe d'ailleurs un procès semblable sur le territoire des autres pays baltes³⁵.

Un système semblable pour vérifier la valeur de notre classement de la céramique slave occidentale peut être appliqué si nous dirigeons nos regards vers le sud. On sait, grâce aux sources historiques, que le commencement de l'expansion slave sur le territoire actuel de la Yougoslavie remonte aux dernières dizaines d'années du VIe siècle, l'occupation toutefois plus durable de ces terrains par les Slaves ne s'est opérée qu'aux premières dizaines d'années du VIIe siècle. En examinant la poterie yougoslave connue jusqu'ici, nous remarquerons parmi les formes caractéristiques pour ce pays des vases se rattachant pour la plupart aux formes des phases plus récentes de la céramique slave occidentale. Parmi les poteries yougoslaves plus anciennes les plus nombreux sont les vases que nous pourrions classer d'après le schéma de J. Poulik à la troisième phase du développement de la céramique morave, c'est-à-dire à la phase C de Hensel — 800—950 (pl. XVI, 61—62). Il en existent aussi qui semblent pouvoir être attribués à la IIe phase de Poulik (650—800) (pl. XVI, 63), mais on ne rencontre par contre aucune forme plus ancienne provenant de la phase I (phase A de Hensel)³⁶. Notons entre parenthèse que J. Korošec fixe dans son ouvrage précité une date trop tardive pour l'usage du cimetière de Ptuj, à savoir le Xe siècle, tandis qu'en réalité cette nécropole était utilisée déjà au IXe siècle.

Le début de la troisième phase du développement de la céramique slave occidentale (céramique fortement façonnée au tour de potier à bras muni d'un disque plus perfectionné et probablement même au tour à barres ver-

Königsberg 1937, fig. 40h, page 177, et fig. 44 q-s, page 191, de même que W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens*, Königsberg, pp. 203, 204—208, 246—247, fig. 262 et 263.

³⁵ Comp. p. ex.: F. Balodis, *Det äldsta Lettland*, Stockholm 1940.

³⁶ Comp. M. Garašanin — J. Kovačević, *Pregled materijalne kulture južnih Slovena*, Beograd 1950, p. 140, fig. 32; J. Korošec, *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*, Celje 1947, p. 146, fig. 44; J. Korošec, *Staroslovensko grobišče na ptujskem gradu*, Ljubljana 1950, fig. 1 et 2, page 229, fig. 3 et 4, page 231, fig. 5—7, page 235, fig. 8—9, page 239, fig. 10 et 11, page 241, fig. 15, page 247 et de nombreuses figures sur les planches insérées après la page 304.

³² H. Arberman, *Birka, I: Die Gräber*. Planches. pl. 233, N° 1 et 4, pl. 234, N° 1, 2 et 4.

³³ R. Blomqvist, *Early Mediaeval Black Earthenware in Lund*, „K. Humanistiska Vetenskapsamfundets i Lund årsberättelse 1947—1948“, III, p. 150.

³⁴ Comp. à ce sujet C. Engel et W. La Baume, *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande*,

tiques s'appuyant sur une base à planchettes croisées ou bien au tour à deux disques et à barres verticales, caractérisée par une plus grande convexité de la panse au $\frac{2}{3}$ ou bien au $\frac{3}{4}$ de la hauteur des vases) est en général fixé sur les territoires polonais et tchèques à l'an 950 (synchronisme avec le début de la IVe phase de Poulík et de la phase D de Hensel). Comme il résulte des relevés publiés dans l'ouvrage de H. A. Knorr, *Die slawische Keramik zwischen Elbe und Oder*, les origines de la céramique fortement façonnée au tour de la IIIe phase de développement (phase D de Hensel) sur les territoires à l'ouest de l'Oder, remontent tout au moins aux environs de 988 ou bien même de 970 (pl. XVII, 64)³⁷. Il faut constater d'ailleurs que les vases fortement façonnés au tour de la IIIe phase de développement, datés par les monnaies qu'ils contenaient, retrouvés aussi bien sur les territoires de la Pologne que sur ceux de la Tchécoslovaquie ne remontent pas en général au-delà du dernier quart du Xe siècle; leur diffusion ne devient plus marquée qu'à la fin du Xe siècle et au début du XIe siècle (pl. XVII, 65)³⁸. On se demande par conséquent, si le début de cette phase n'est pas daté trop tôt. Pour l'instant, il nous est impossible d'y répondre d'une manière satisfaisante. Tout au plus nous est-il permis de supposer que sur les terres polonaises et tchèques cette phase a commencé quelques vingtaines ou trentaines années plus tôt que sur les terres vélètes et sorabes, étant donné le fait déjà confirmé par les savants que la technique perfectionnée s'est diffusée du sud-est vers l'ouest. Les quelques très rares vases datés par les monnaies à la période avant l'an 950 ne représentent pas, en général, les formes caractéristiques pour la IIIe phase de développement (phase D de Hensel ou phase IV de Poulík). Nous nous voyons donc dans l'impossibilité de remonter au-delà de cette date.

Dans cet état des choses le trésor de Piwnice (distr. de Kalisz, dép. Poznań) mérite une attention toute particulière. J'ai eu l'occasion de l'examiner grâce à l'amabilité de M. Michał Drewko de Varsovie. Or, il s'est avéré que le vase fortement et entièrement façonné au tour, à fond concave, à profil en lettre S., à rebord évasé et orné dans sa partie supérieure (donc typique pour la troisième phase de développement) est bien daté par les dirhems de trois émirs de la dynastie des Samanides (892—942) (pl. XVII 66). Selon l'avis du professeur T. Lewicki de Cracovie, ce trésor avait pu être enterré à la fin de la I^e moitié du Xe siècle (les monnaies les plus récentes datant du temps de l'émir ayant régné de 914 à 942) et il semble

peu probable que la date de l'ensevelissement ait dépassé l'an 950. C'est donc à la lumière de cette trouvaille, déposée actuellement au Musée Archéologique de Varsovie et soumise à l'examen minutieux de Marta Młynarska, que nous pouvons fixer à environ l'an 950 le début de la IIIe phase du développement de la céramique slave occidentale provenant de la Pologne centrale et des territoires situés au nord-ouest^{38a}.

Il est frappant que certains vases de la IIe période du Haut Moyen Âge, donc d'avant l'an 950, provenant de la Grande-Pologne, territoire prééminent parmi les autres terres polonaises, présentent les formes extrêmement primitives. On a par exemple trouvé à Odra (distr. de Wolsztyn, dép. Poznań) un dépôt de dirhems arabes de la dynastie des Omeyyades et des Abbassides; d'après l'information de Mme M. Czapkiewicz le dirhem le plus récent remonterait à l'an 913, tandis que pour tout l'ensemble de ce trésor on pourrait accepter les années 920—930, ou au plus tard l'an 950 comme date de sa déposition. Le trésor reposait dans un petit vase fait entièrement à la main et d'une façon fort maladroite, à la panse ovoïde, avec un petit pied et un rebord évasé (pl. XVIII, 67) (Musée Archéologique de l'Académie Polonaise des Sciences, Cracovie). A Dębicz, (distr. de Środa, dép. Poznań) on a dégagé la partie inférieure d'un vase fait à la main, à fond plat, portant les traces d'un lissage vertical (pl. XVIII, 68). Ce vase avait contenu un trésor de dirhems arabes qui n'ont pas été définis avec plus d'exactitude. Z. Zakrzewski les a approximativement datés à la deuxième moitié du IXe siècle, quoiqu'ils puissent avoir une date plus récente³⁹. Cet auteur publie dans le même ouvrage (pp. 83—84) un autre vase fait à la main et façonné au tour, de forme conique, rappelant un pot de fleurs, avec empreinte de l'essieu saillant du tour probablement à disque unique (il n'y a que la partie inférieure du vase qui a pu se conserver). Le vase en question, recueilli à Lubowo (distr. de Szamotuły, dép. Poznań) (pl. XIX, 69) contenait également un dépôt de dirhems arabes datés par Z. Zakrzewski à la moitié du IXe siècle. Il semble toutefois qu'également dans ce cas-là une analyse plus consciencieuse de nos orientalistes rajournera quelque peu la chronologie de ce dépôt. Quoiqu'il en soit, il en résulte nettement que la poterie entièrement faite à la main ou bien faiblement façonnée au tour était un phénomène assez fréquent en Grande-Pologne au cours de la deuxième moitié du IXe et la première moitié du Xe siècle.

^{38a} W. Kubiak, T. Lewicki et M. Młynarska, *Skarb dirhemów arabskich z Piwnic koło Kalisza*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 19: 1953, f. 2—4, pp. 136—156.

³⁹ Z. Zakrzewski, *Skarby siekańcowe z Dubowa i Dębicza. Przyczynki do pradziejów Polski zachodniej*, Poznań 1937, pp. 84—85.

³⁷ H. A. Knorr, *ibid.*, p. 105.

³⁸ R. Turek, *České hradištní nálezy, datované mincemi*, „Slavia Antiqua“, vol. I, pp. 485—535; H. A. Knorr, *id.*; pp. 46—47, 211.

Il en est de même en Silésie, comme le prouve p. ex. le trésor de Gostyń (distr. de Głogów, dép. Zielona Góra) trouvé dans un vase ovoïde, fait entièrement à la main, à fond plat, à la panse la plus accusée à mi-hauteur du vase, à rebord évasé, mais avec un décor se limitant uniquement à la partie supérieure du récipient (pl. XIX, 70). A l'appui de la seule analyse typologique, on pourrait faire remonter cette forme à la fin de la IIe période du Haut Moyen Age, c'est-à-dire environ à l'an 950. Cette date est d'ailleurs confirmée par l'étude du trésor composé pour la plupart de dirhems arabes cassés (qui n'ont pu être — hélas — définis avec plus d'exactitude), d'une quantité très minime de monnaies européennes occidentales — peut-être de deniers tchèques conservés en fragments, et d'objets de parure ayant des analogies les plus proches dans ceux du trésor d'Ochla (distr. de Koło, dép. Poznań) daté avec justesse par J. Ślaski à la moitié du Xe siècle. A mon avis, ce dépôt peut provenir des deux dernières dizaines d'années de la première moitié du Xe siècle⁴⁰. Il est important de souligner qu'après l'an 1000 la transition vers une technique céramique perfectionnée, qui donna naissance à la poterie fortement façonnée au tour, aux fonds concaves munis souvent de marques de potier, devient à tel point générale sur tout le territoire de la Pologne et de la Tchécoslovaquie, de la Moravie et de la Slovaquie, et un peu plus tard sur le reste du territoire slave occidental (excepté peut-être les terres les plus avancées vers l'ouest dans le bassin de l'Elbe centrale et basse), que la céramique faite à la main ou bien faiblement façonnée au tour n'y apparaît que tout à fait exceptionnellement. Ceci est prouvé en premier lieu par les dépôts découverts dans différentes régions polonaises, p. ex. le trésor d'Uśc (distr. de Chełmno, dép. Bydgoszcz) vers 980; le trésor de Piwonice (distr. de Kalisz, dép. Poznań) récemment découvert et datant des années vers 950 (pl. XVII, 66); le trésor de Gniechowice (distr. et dép. Wrocław) de l'an 990; le trésor de Maurzyce (distr. de Łowicz, dép. Łódź) vers 1000; le trésor de Cienkowice (distr. de Żąbkowice, dép. Wrocław) vers 1000; le trésor de Drołtowice (distr. de Dzierżoniów, ancien distr. Niemcza, dép. Wrocław); deux dépôts dont l'un devait être enterré peu de temps après l'an 1000 et l'autre après 1003, tous les deux enfouis probablement en 1017, durant le siège de Niemcza par l'empereur Henri II ensemble avec des vases aux fonds concaves, dont l'un porte la marque de potier; ensuite le trésor de Sobociska (distr. d'Oława, dép. Wrocław) daté

aux années après 1037 (règne de Břetislav II) (pl. XIX, 71); le trésor de Ruda (distr. de Wieluń, dép. Łódź) — des années 1038—1050 (pl. XX, 72); le trésor de Zawada Lanckorońska (distr. de Brzesko, dép. Cracovie) — de la Ire moitié du XIe siècle (pl. XX, 73), de même que par de nombreux cimetières polonais bien datés au XIe siècle, p. ex. de Lutomiersk (distr. de Łask, dép. Łódź) (pl. XXI, 74 et 75), de Brześć Kujawski (distr. de Włocławek, dép. Bydgoszcz), de Końskie (distr. de Końskie, dép. Kielce), de Łubówko (distr. de Gniezno, dép. Poznań) (pl. XXI, 76), de Luboń (distr. et dép. Poznań), de Strzemieszyce Wielkie (distr. de Będzin, dép. Katowice), d'Orszymowice (distr. de Płock, dép. Varsovie), ainsi que par les plus anciens dépôts tchèques (Mančice — vers 995, Stará Boleslav — 995 (pl. XVII, 65), Ostromě: — vers 999, Čištěves — vers 1000, Poděbrady — vers 1000, Chodovlice — vers 1003, Žatec — vers 1015—1020, Chrástany — vers 1020, Praha XII — Kanálská zahrada — vers 1050)⁴¹.

En comparaison avec les dizaines de pareilles stations recelant des spécimens de la céramique fortement façonnée au tour, il est exceptionnel de rencontrer sur les territoires en question des vases tels — semble-t-il — que celui faiblement façonné au tour de Tylewice (distr. de Wschowa, dép. Zielona Góra) en Grande-Pologne, (se rapprochant des vases tchèques au col rétréci), daté par les monnaies à l'an 1000 („Altschlesien“, vol. 2, pp. 136—137) ou bien l'aquamanile zoomorphe, fait à la main, en argile, de Choustník, ardt. Tábor, Bohême en Tchécoslovaquie. Dans ce dernier cas l'emploi de la technique de façonnage à la main s'explique suffisamment par le fait qu'il s'agissait d'exécuter un vase spécial à décor figuré.

Les enceintes fortifiées et les établissements d'un caractère non-défensif, de la fin du Xe siècle et des XIe, XIIe et XIIIe siècles, nous offrent le même aspect. A la suite de l'analyse minutieuse du matériel céramique livré par les stations d'Opole, de Łęczyca et de Gdańsk, provenant des siècles mentionnés ci-devant il s'est avéré que sur plus de 100 000 fragments de vases recueillis dans chacune de ces stations, il y a à peine une dizaine de tessons de vases exécutés en technique primitive, c'est-à-dire faiblement façonnés au tour ou bien entièrement faits à la main. Cependant même dans ces cas-là nous pouvons supposer (tout en nous appuyant sur le criterium que présentent la forme et le décor et non seulement la technique) qu'il s'agit là de tessons de vases recueillis dans la couche primitive et mélangés ensuite avec les pièces plus récentes. Je n'ai nullement l'intention de nier l'existence des vases isolés, faits à la main du-

⁴⁰ H. Seger, *Die schlesischen Silberfunde der spät-slavischesen Zeit*, „Altschlesien“, vol. 2, No 2, pp. 133—136; H. Seger, „Schlesiens Vorzeit“ VII (ancienne série): 1897, pp. 216—217; J. Ślaski, *Przedpiastowski skarb srebrny z Ochli w pow. kolskim*, „Przegląd Archeologiczny“, vol. VIII, pp. 330—333.

⁴¹ Comp. les ouvrages cités plus haut de R. Turek, de H. A. Knorr, de l'abbé W. Łęga, de même que l'étude de H. Seger, *Die schlesischen Silberfunde der spät-slavischesen Zeit*, „Altschlesien“, vol. 2, pp. 129—161.

rant la IIIe période du Haut Moyen Age (phases D et E de Hensel), je constate uniquement qu'ils sont à cette époque-là extrêmement rares en terres polonaises et tchécoslovaques. Comment expliquer alors le fait que la technique du façonnage à la main persiste jusqu'aux temps les plus récents sur certains territoires actuellement slaves, comme par ex. en Biélorussie? Ceci a été démontré par divers archéologues et récemment par W. Hołubowicz dans son étude extrêmement intéressante, ample et consciencieuse intitulée, *Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi*, Toruń 1950. Dans l'état actuel de nos connaissances il est difficile d'y répondre d'une manière satisfaisante. Il me semble pourtant qu'on peut avancer plusieurs explications. 1) Peut-être faudrait-il tenir compte d'une certaine régression dans l'évolution de l'industrie céramique provoquée par les changements survenus dans la production céramique en général. 2) On pourrait également supposer que la poterie de Biélorussie occidentale des XIXe et XXe siècles se développant sur l'ancien territoire ethnique balte aurait hérité des Baltes certains éléments archaïques de la céramique qui, comme l'on sait, était moins évoluée que celle des Slaves. Toujours est-il que de nombreux faits observés nous portent à admettre l'existence d'une certaine régularité dans le développement de la céramique occidentale du Haut Moyen Age. Quelques rares exceptions ne peuvent abolir le fait de cette régularité et annuler toutes les conclusions d'ordre chronologique qui en découlent.

Nous avons constaté auparavant que la forme, le décor et la technique des vases slaves occidentaux du Haut Moyen Age n'ont pas subi de modifications essentielles au cours des XIe, XIIe et XIIIe siècles. Ce n'est qu'à la fin du XIIIe siècle que commencent à apparaître sur les terres polonaises, tout d'abord en Silésie et en dernier lieu dans le nord-est, les vases qui par leur technique (le façonnage au tour associé à celui exécuté à la main, plus soigné, l'argile mieux mélangée et la cuisson plus solide), par leur forme et par leur décor, témoignent nettement d'une nouvelle phase d'évolution dans l'art potier sur ces terres. La poterie de cette nouvelle phase médiévale tardive, s'appuyant en principe sur les acquisitions de la poterie indigène de la phase précédente, a adopté de l'étranger toute une série d'éléments nouveaux (par. ex. anses, fonds plats, sans marques de potier, souplesse de profils dits „gothiques“, engobe). Néanmoins, il convient de signaler ici l'apparition sporadique de ces éléments nouveaux bien plus tôt, pour ainsi dire, issus des formes indigènes. La chronologie de ces transformations peut être établie grâce à des trouvailles comme par ex. le dépôt de monnaies du XIIIe siècle découvert à Lubnice (distr. de Wieluń, dép. Łódź) (pl. XXII, 77) qui

contenait outre celles des archevêques de Cologne, également des monnaies provenant d'Aix-la-Chapelle, des monnaies westphaliennes, hollandaises, anglaises et brandebourgeoises dont les plus récentes peuvent provenir du tournant du XIIIe et XIVe siècle. Le vase qui contenait ces monnaies représente sous tous les aspects une forme transitoire allant des formes de la phase précédente jusqu'aux formes médiévales tardives⁴². Une autre trouvaille de ce genre est une cruche du Moyen Age Tardif déterrée à Lichynia (distr. de Koźle, dép. Opole) contenant un dépôt de bractéates de la fin du XIIIe siècle dont la pièce la plus récente, le „grossus Pragensis“ du roi Venceslas II (1278—1305), a permis de dater ce vase également de la fin du XIIIe siècle et du début du XIVe siècle (pl. XXII, 78)⁴³. Les dépôts aussi bien que les trouvailles provenant des établissements du XIVe siècle (à partir du règne de Casimir le Grand), démontrent que c'est vers cette époque-là que s'est opérée la transition définitive aux formes de la phase nouvelle.

Dans la présente étude, je me suis borné à dessein de ne tenir compte que du problème chronologique de la céramique slave occidentale. Néanmoins, il paraît juste de souligner, en conclusion, que ce problème gagne en intérêt si l'on étudie de plus près la corrélation qui existe entre les changements survenus dans le domaine de la production, en particulier de la production céramique et ceux qui s'opérèrent dans la vie sociale et politique. Il est indéniable que l'an 950, date-limite entre la IIe et la IIIe phase du développement de la céramique (phases C et D de Hensel et phases III et IV de Poulík), coïncide avec les origines de la Pologne de Mieszko I et la période de l'organisation sociale et économique de l'État par ce souverain. Les premières dizaines d'années du XIVe siècle (fin de la période de morcellement de la Pologne en provinces — début du règne de Casimir le Grand) apportent de même des transformations capitales au point de vue social et économique sur nos terres. En Moravie il apparaît nettement que le procès de consolidation de l'État de la Grande-Moravie a trouvé son reflet dans la production céramique du IXe et de la première moitié du Xe siècle. L'apparition de la poterie faiblement façonnée au tour et à la main sur presque tout le territoire slave occidental au Ve siècle et vers la moitié du VIIe siècle au plus tard est indubitablement en rapport étroit avec certaines transformations d'ordre économique, social et politique.

Łódź, le 1 XII 1951 — 1 IV 1953.

⁴² H. Seger, *Ein Hortfund aus dem 13. Jahrhundert*, „Altschlesien“, vol. 9, p. 146, pl. 17—18.

⁴³ F. Hufnagel, *Der zweite Münzfund von Lichtenforst, Kr. Cosel (OS)*, „Altschlesien“, vol. 10, p. 132, pl. 18.